Appendix-I

ISBN No.: 978-81-925323-1-8

RSMDACC

Dharampeth Education Society's

R.S.Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur

(Accredited A Grade by NAAC)

NAAC Sponsored Seminar

on

Quality Enhancement & Sustenance Measures in Teaching, Learning & Assessment

Seminar Proceedings

Principal
Hiwarkar Arts, Comm
& Sci. College
Wadi, Nagpur-23

INDEX

Sr.No.	Name and Title of Paper	Page No.
1.	Seminar Schedule	1
2.	From The Principal's Desk Dr. Tanuja Nafde	2
3.	EDITORIAL Dr. Manjushree Sardeshpande	4
4.	REPORT OF INAUGURAL ADDRESS Dr. Subhash Chaudhari	5
5.	REPORT OF PRESIDENTAL ADDRESS Advocate Ulhas Aurangabadkar	6
6.	Challenges to maintain Quality Initiatives and Sustenance Measures in the present scenario of implementation of NEP 2020 Dr Jyoti Patil	7
7.	Quality Enhancement and Sustenance Measures in Teaching, Learning and Assessment Dr.Leena Gahane	9
8.	Online A & A in Revised Accreditation Framework Dr.L.Manjunath Rao	10
9.	Role of Administration in Enhancing the Quality in Teaching and Learning Process Dr. Badrunnisa .S	11
10.	Role of IQAC in Analysis and Governance of HEI Mr. Peeyush Pahade	12
11.	Quality Enhancement Initiatives Catering to Large Classrooms Mr. Govindaraja A Bhatta	13
12.	Using ICT in Teaching and Learning Mr. Ajinkya G. Deshpande	16
13.	An Empirical Study of Problems and Benefits of Blended Learning in Higher Education Institutes of Nagpur Aniket Modak Dr Medha Kanetkar	22
14.	The Effect of Incentives, Rewards And Motivation Dr Deepali Sahjani	28

Principal
Hiwarkar Arts, Comm

THE EFFECT OF INCENTIVES, REWARDS AND MOTIVATION

Dr. Deepak S Jejani
M.Com, B.Ed, NET, SET, MBA, Ph.D
RS Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur

ABSTRACT
Quality in Teaching Matters! But appropriate incentives, rewards and motivation plays a vital role in determining work efforts of a teacher as well as a student. The work of a teacher is noble. The teacher's daily task is to increase educational quality and guide students to be model students who are competent, intellectual, and noble. A teacher's job is difficult when it comes to guiding kids toward becoming better persons. The teacher's monthly salary is insufficient to ensure a secure and prosperous life for the instructor, and the teacher requires additional funds. Teachers will be offered incentives in the form of increased money. There are different levels of rewards for different types of teachers. According on his or her performance, each teacher will be given a bonus. In order for the acceptance of incentives to be more equitable, decision support systems are required in selecting the number of incentives to be given to the teacher.

Keywords: incentives, teachers, salary, performance.

1. INTRODUCTION

Nobody is exempt from the everyday grind of providing for their families. Someone has to put in a lot of effort in order to survive. Teaching is one example of such a job. Teachers are students who worked at a school with the mission of educating pupils to be valuable citizens of the country and state. When father and mother are unable to teach education at home due to their everyday employment, the teacher's role is not far from that of a substitute. The teacher plays an important function in society and is governed by legislation. Teachers are termed unsung heroes because they must have a lot of patience while dealing with various types of student behaviour.

Aside from the teacher's activities and career, everyone who works requires money to sustain his family. A teacher's income can be worrisome and insufficient to provide for the teacher's family's needs. Teacher salaries are rather low. Teachers require supplementary funding from outside sources. Some people can help a teacher with extra work. Incentive money is one of the additional sources of revenue. Incentives are given because of a teacher's performance. Each teacher's incentive is different; therefore no two teachers receive the same amount of money. Bonuses are provided to teachers who perform well. The purpose of this incentive is to motivate the teacher to grow and develop his or her performance.

It is difficult for schools to provide incentives because each teacher's performance and role differs. Because the teacher teaches a variety of subjects, the level of teaching difficulty changes as well. When it comes to determining and offering incentives for instructors, there are several factors to consider. It is done in order to ensure that the provision of incentives is correct and on target. Because the numbers are varied, don't let the provision of incentives produce social differences between teachers. Teachers who have recently joined the school will be more motivated than senior teachers. There are several approaches that can be used to provide incentives to teachers in a fair and equitable manner.

2. THEORIES

2.1 Teacher

The teacher's function in planning and implementing the learning process is a significant factor in achieving learning objectives. The skill of planning and implementing the learning process is something that is closely related to the duties and responsibilities of the teacher as an educating teacher. Teachers, as educators, contain a comprehensive meaning, not limited to providing teaching materials, but teaching ethical and aesthetic behaviour in facing life's

Principal
...iwarkar Arts, Comm

Certificate of Participation

This is to certify that Dr.DeepakS. Jejani
of R.S.Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur
has participated in the online NAAC Sponsored National Seminar on **Quality Enhancement and Sustenance Measures in Teaching, Learning and Assessment** organised by the IQAC of **R.S.Mundle Dharampeth Arts & Commerce College, Nagpur** on 20 January 2022. His paper titled The Effects of Incentives, Rewards and Motivation has been published in the Seminaar Proceedings.

Dr.Tanuja Nafde	Dr.Manjushree Sardeshpande	Mr.Govindraja Bhatta	Mr.Ajinkya Deshpande
Principal	Convener, IQAC Coordinator	NAAC Coordinator	SQAC Coordinator

HIWARKAR ARTS, COMM. & SCIENCE COLLEGE WADI NAGPUR-23

Principal
Hiwarkar Arts, Comm
& Sci. College
Wadi, Nagpur-23

Impact Factor -(SJIF) –8.572
ISSN - 2278 -9308

FEBRUARY 2022
ISSUE NO. (CCCXXXVII) 337

B.Aadhar
Peer - Reviewed & Refereed Indexed
MULTIDISCIPLINARY INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL

International Interdisciplinary Virtual Conference on

INNOVATIONS AND CHALLENGES IN COMMERCE, HUMANITIES, SCIENCE AND TECHNOLOGY

ICCHST-2022

Editors

Dr. Archana P. Khandelwal | Dr. Jagdish M. Saboo

This Journal is Indexed in
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit to : www.aadharsocial.com

Aadhar PUBLICATIONS

COMM
WADI
...warkar Arts, Comm
& Sci. College
Wadi, Nagpur-23

Impact Factor – 7.675 **ISSN – 2278-9308**

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

February,2022

ISSUE No- (CCCXXXVII) 337-B

ICCHST-2022

Prof. Virag.S.Gawande
Chief Editor
Director
Aadhar Social Research &, Development Training Institute, Amravati.

Editor

Dr.Archana P. Khandelwal **Dr.Jagdish M. Ssboo**

SHANKARLAL KHANDELWAL ARTS, SCIENCE AND COMMERCE COLLEGE, AKOLA (MS)

Aadhar International Publication

For Details Visit To : **www.aadharsocial.com**

© All rights reserved with the authors & publisher

COMM. & SCIENCE COLLEGE WADI
Principal
...kar Arts, Comm & Sci. College
Wadi, Nagpur-23

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -8.572 Issue NO, 337(CCCXXXVII) B
ISSN : 2278-9308
February, 2022

Forensic Accounting & Its Current Concerns

Dr. Deepak S. Jejani
M.Com, B.Ed, NET, SET, MBA, Ph.D, GSTP,dsjejani@gmail.com , 9423089449

Abstract

Forensic accounting is not a new field, but in recent years, the increased numbers of frauds and the authorities' inability to combat them have thrust Forensic Accounting into the spotlight. Forensic accounting is a growing trend in the Indian accounting industry. Forensic accounting is a critical tool for detecting, investigating, and preventing fraud. Forensic accounting employs a variety of tools to detect and prevent financial frauds and white collar crimes. Forensic accountants are in high demand right now, as the public's demand for honesty, fairness, and transparency in reporting grows exponentially. Accounting, finance, law, investigative, and research skills are required for these forensic accountants in order to identify, interpret, communicate, and prevent fraud. Unfortunately, in India, it is being used as an investigative tool rather than a preventive tool. Many scams can be prevented if forensic auditing is made mandatory in various industries. It has been proposed that the appointment of forensic accountants be made mandatory in public sectors and large corporations in order to ensure the economy's long-term development.

Keywords: Forensic Accounting, Fraud, Scams, Auditing, Tools, Investigation.

Introduction

In the emerging economic scenario, forensic accounting is an essential tool for discovering or investigating financial crime and the path of justice, providing strategic information on the evidence found related to financial crime. Although it is a new field, the use of forensic accountants has expanded in recent years to include banks, insurance companies, and even the police. The rise in white collar crime, as well as the difficulties encountered by law enforcement agencies in uncovering fraud aided in the development of the profession. In India, institutions such as India Forensic, the Institute of Chartered Accountants of India (ICAI), and the Association of Chartered Certified Accountants (ACCA) provide forensic auditing training and courses. Forensic accounting is simply an examination of evidence. Forensic accounting is the accounting specialty practise area that describes engagements that are the result of actual or anticipated litigation. There are two parts to the term forensic accounting.

- Forensic refers to or used in courts of law, public debate, or argument.
- Accounting is a language that provides information about an organization's financial position.

The current emphasis is on forensic accounting as the public deals with financial collapses, increased white collar crime, & an increase in occupational fraud. Forensic accounting provides investigative functions as well as litigation support services to help understand the breadth & depth of financial scams in any economy. Transparency International's Corruption Perception Index (CPI) ranks India 94th out of 176 countries in terms of fighting corruption.

Meaning & Definition

Forensic accounting is a branch of accounting that investigates fraud and analyses historical data that can be used in court. Forensic accounting is a practical combination of accounting, auditing, and investigation skills used to investigate financial fraud. It can be used in court & for analytical accounting. Forensic accounting is defined by Zia (2010) as: "The science that deals with the relation and application of finance, accounting, tax and auditing knowledge to analyse, investigate, inquire, test and examine matters in civil law, criminal law and jurisprudence in an attempt to obtain the truth from which to render an expert opinion"

Principal
Tiwarkar Arts, Comm
& Sci. College
WADI

14) Computer Technology in India
Ridhu Saini, Hoshiarpur ||65

15) EDUCATION AND SKILL DEVELOPMENT: ITS CHANGING DYNAMICS
DR. MURALI KRISHNA SARMA & PROF. UDAY PRATAP SINGH, RAMGARH ||69

16) GENERAL POSITION OF KULLU WOMEN AND BHUTTICO WOMEN
Kumari Deepa Thakur ||75

17) THE IMPACT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON TEACHERS OF HIGHER EDU...
Ms. Swati P. Doye, Ms. Priyanka R. Thakur & Ms. Priti S. Mankar, Nagpur ||81

18) महाभारतकालीन स्त्रियांची स्थिती
प्रा. डॉ. सुदर्शन सदाशिव क्षेत्री, जि. नांदेड ||86

19) सांस्कृतिक समन्वयाचे केंद्रस्थान : मढी
प्रा. केरकळ अर्जुन शंकर, जि. अहमदनगर ||88

20) राष्ट्रसंतांची शैक्षणिक मूल्ये : एक दृष्टीक्षेप
डॉ. लता खापरे (जाने), नागपूर ||90

21) ''भवरलाल जैन यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान''
—डॉ. कल्पना भजनी & डॉ. कांचनमाला क्षीरसागर, नागपूर ||95

22) नोटाबंदीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम
श्री. गिरीधर केशव कुनघाडकर, चंद्रपूर ||98

23) नांदेड जिल्ह्यातील मत्स्यव्यवसाय - एक अभ्यास
प्रा. स्वाती विकासराव कुरमे, जि. नांदेड ||100

24) महिलांच्या राजकीय सक्षमीकरणाकरिता संविधानातील तरतुदी आणि राष्ट्रीय धोरण
कु. शुभांगी मुनघाटे ||103

25) पाणलोट क्षेत्र विकासाचा सामाजिक व आर्थिक विकासावर झालेला परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास
प्रा. पठाण कलंदर मुस्तफा, जि. बीड ||106

26) मिल्लीया महाविद्यालयातील शारीरिक शिक्षण विषयाचा अभ्यास

http://www.printingarea.blogspot.com
www.vidyawarta.com/03

आहे. ...

या समाजाने केलेले आहे.

समावेप : सूफी धर्माचार आणि भक्ती धर्माचार यांच्यात बरेच साम्य आढळते. प्राचीन काळी आर्य इराणमधूनच आलेले असल्यामुळे हिंदू–मुस्लिमांचा प्राचीन धर्म एकच होता. पुढे इराणमध्ये शियापंथी इस्लाम व भारतात वैदिक, बौध्द वैगेरे धर्म पसरले. इराणची मूळची उदार व सहिष्णु वृत्ती जशी शियापंथीय व सूफी संप्रदायात प्रकट झाली, तशी भारतीय आर्यांची बौध्द धर्म व भक्ती पंथ यात प्रदर्शित झाली. भक्ती पंथ व सूफी पंथातील महात्म्यांनी हिंदू–मुस्लिम ऐक्य घडविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळे भारतात हे दोन्ही परस्परविरोधी धर्म गुण्यागोविंदाने राहण्याच्या दिशेने वाटचाल करीत आहेत. राष्ट्रीय ऐक्याच्या दृष्टिने हे कार्य महत्वपूर्ण आहे. 'विविधतेतून एकता' या भारताच्या वैशिष्टयाचा प्रत्यय आपणास मढी या ठिकाणी येतो.

निष्कर्ष:

१. मढी हे हिंदू, मुस्लिम व भटके विमुक्त या सर्व जाती जमातींचे श्रध्दास्थान आहे.

२. मढी हे ऐतिहासिक वारसा लाभलेले एक महत्वपूर्ण धार्मिक स्थळ आहे.

संदर्भ:

१. Gazetteer of the Bombay Presidency, (1884). Ahmednagar District, Volume XVII, Mumbai, P. 726-27

२. चिटणीस,के.एन.(१९८७).मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था, भाग–२, पुणे, पृ. ५९–६०

३. जोशी, सुरेश (१९६३). मिरीचे ऐतिहासिक दर्शन, अहमदनगर, पृ. १०

४. Gazetteer of the Bombay Presidency, Ibid, Page- 726-27

५. नेवासकर अशोक. 'पाथर्डी तालुक्याची ऐतिहासिक पाहणी' इतिहास संशोधन प्रदीप, पृ. २१ ते २८

६. मरकड,संजय. (२०१२). नवनाथ दर्शन, पृ. ८०

७. देशमुख मा. म. (२००३). मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, विश्वभारती प्रकाशन, नागपूर, पृ. २२४

राष्ट्रसंतांची शैक्षणिक मूल्ये : एक दृष्टीक्षेप

डॉ. लता खापरे (जाने)
मराठी विभागप्रमुख, शिलादेवी कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, नागपूर

१) सारांश :

आज सर्वत्र शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण झाले आहे. त्यामुळे शिक्षण तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहचले. तांत्रिक शिक्षणानेही मोठी प्रगती केली आहे. माहिती व तंत्रज्ञानक्षेत्रात देश जगामध्ये नावाजत आहे. विश्वातील अनेक विकसित देशामध्ये 'भारत' नावलौकिकास येत आहे. शिक्षणाने मानवाच्या बुद्धीबरोबरच मनाचाही विकास होऊन मानवाला स्वत:च्या अस्तित्वाची विचार करण्याची दृष्टी येते. आज शिक्षणशास्त्र सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचे साधन मानले. सामाजिक, व्यक्तीत परिवर्तन घडवून आणण्याचे कार्य शिक्षण करीत आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीतेतील 'जीवन शिक्षण' या अध्यायामध्ये शिक्षण विचारात शिक्षणक्षेत्राशी संबंधीत अनेक विचाराचा नैतीक दृष्टीकोनातून विचार मांडला आहे. शिक्षकांची गुणवत्ता, विद्यार्थ्यांचे दायित्व, शाळा, महाविद्यालये शिक्षणसंस्था यांची शिक्षणक्षेत्राशी असणारी बांधीलकी कशी असायला पाहिजे. शिक्षण आणि समाज व्यक्तीस्वातंत्र अबाधित ठेवण्यासाठी किती महत्वाचे आहे. समाजातील सर्व स्तरातील लोकांसाठी स्वावलंबन आणि आत्मसंन्मान ही एक चळवळ म्हणून शिक्षणाकडे पाहिले जावे.

आजच्या शिक्षणपद्धतीतून बेरोजगार तरूणाची फौजच निर्माण होत आहे. शिक्षक आणि शिक्षण हे देशाचा पाया आहे. तंत्रज्ञानामुळे जग खुप जवळ आले असले तरी एक दुसऱ्यांशी स्पर्धा निर्माण झाली आहे. [illegible]ती वैज्ञानिक दृष्टीकोन स्वीकारून संशोधनात्मक

हाराजांनी काळाची पाऊले ओळखले होती. शिक्षणाद्वारे विद्यार्थ्यांना सर्वांगिण विकास हेच उद्दिष्ट त्यांना मान्य होते.

२) **महत्वाचे शब्द :** ग्रामगीता, ज्ञानार्जन, अभिवृत्ती, स्वावलंबन, ज्ञानतृष्णा

३) **प्रस्तावना :** समाजाच्या उद्धारासाठी अनेक संतांनी मोलाचे कार्य केले. समाजाला नैतीक विचाराचे संस्कार दिले. संतांच्या विचारातून भारताच्या उभारणीसाठी सुसंस्कारीत पिढी निर्माण होत आहे. आजच्या स्थिती मध्ये ग्रामीण जीवनातील महत्वाची समस्या म्हणजे शिक्षणविषयक समस्या होय. प्लेटो व भारतीय शिक्षणतंत्र महात्मा गांधी यांनी शिक्षण हाच व्यक्तीचा सर्वांगिण विकास व उन्नतीचा मुख्य पाया आहे असे मानले. राष्ट्रसंतांनी शिक्षणातून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास हेच उद्दिष्ट मानले आहे. प्राचीन शिक्षणपद्धतीचा अभ्यास केला तर असे दिसून येते की भारतीय वेदकालीन शिक्षणपद्धती ही श्रेष्ठ शिक्षणपद्धती होती. प्रपंच आणि परमार्थामधून संस्कार करून प्रत्येक व्यक्तीला यशस्वी करण्यात समर्थ बनवित होते. प्राचीन काळामध्ये आर्यभट, वराहमिहीर, ब्रह्मगुप्त सारखे संशोधक होऊन गेले. भारतीय शिक्षण सत्य, सद्गुणाबरोबरच लोकांच्या मनात मूल्यांचे बिजारोपण करित होते. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या अभिरूची नूसार अध्ययन करण्याची मोकळीक होती. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास हाच उद्देश वेदकालीन शिक्षणपद्धतीमधून दिसून येते. या पद्धतीमुळे सर्व विश्वास भारताच्या महानतेविषयी आदराची भावना होती. वैदिक शिक्षण सर्वांगपूर्ण असले तरी काळाच्या ओघात त्यामध्ये अनेक प्रथा, परंपरा, रूढी, अंधश्रद्धा निर्माण होऊन जनतेला खऱ्या ज्ञानापासून वंचित ठेवण्यात आले. म्हणून तुकडोजी महाराज म्हणतात.

द्यावे जीवनाचे शिक्षण । जेणे कार्यकर्ते निघतील पूर्ण ॥
सर्वांगिण उन्नतीचे ज्ञान । द्यावे तथा आश्रमस्थानी ॥
२६॥

(ग्रामगीता, अं ३)

आज भारतातील शिक्षणात साक्षरतेचे प्रमाण वाढले. राष्ट्रसंतांना गावापासून विश्वापर्यंतचा विकास होते. आज शाळा व महाविद्यालयात लक्षणिय वाढ लागले अशा मागास व आदिवासी भागात शिक्षण घेण्याची संधी मिळालेली होती.

४) **संशोधन पद्धती :** प्रस्तुत शोधनिबंध द्वितीय संमकावर आधारित आहे. त्यानूसार संबंधीत ग्रंथ व साहित्यीक पुस्तकातील माहितीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

५) **उद्देश :** १) भारतीय शिक्षणापासून सर्वोत्तम जीवनाचे संस्कार निर्माण करणारे शिक्षण समाजाला मिळावे त्यातूनच नागरी जबाबदाऱ्या व सामाजिक कार्यक्षमता निर्माण होईल.

२) मनुष्याचा उत्कर्ष हा नैतिक मूल्यावरच अवलंबून असतो या नैतीक मूल्यशिक्षणातूनच विद्यार्थ्यांना आत्मस्वरूपाची ओळख होऊ शकेल.

३) शिक्षणाचे ध्येय माणूस निर्माण करणे.

६) **निबंधात्मक विश्लेषण :**

१) **राष्ट्रसंत एक शिक्षणतज्ञ :** भारतीय शिक्षणपद्धतीत व राष्ट्रसंतांनी मांडलेले विचार आजही महत्वपूर्ण असे आहे. पूर्वी देशात गुरूकूल प्रणाली होती. रामकृष्णासारखे आजचे पुरूषही संस्कृतीनुसार गुरूकूलामध्ये जाऊन शिक्षण घेत असत. गुरूकुलामध्ये विद्यार्थी हा विद्यार्जनच करीत नसे तर तेथील सर्व कामे करून स्वावलंबी बनायचा. त्या शिक्षणाने त्याचे भविष्य बनकून जीवनात समोर जाण्याची संधीही लाभत असे. अशा गौरवास प्राप्त झालेले राष्ट्रसंत एक नवचैतन्य होते. ते श्रेष्ठ शिक्षणतज्ञ होते. इतकेच नव्हे तरे ते द्रष्टे समाज सुधारकही होते. त्यांनी समाजात रूढ असलेल्या विविध चुकीच्या परंपरांचे खंडण अतिशय समर्पकरित्या केले. भारतामध्ये मेकॉलेची शिक्षणपद्धती समाजाला लागली होती. परिणामी माणूस तयार होण्याऐवजी कारकून तयार व्हायला लागले.

आज शाळा महाविद्यालयाचा थाटच बघत राहावा असा आहे. आणि म्हणूनच राष्ट्रसंत म्हणतात.

दिखाऊ, कपडे, कोरडी ऐट । नौकरीपेशा थाटमाट ।
हे शिक्षणाचे नव्हे उद्दिष्ट । ध्यानी घ्यावे नीट हे आधी
॥ १९॥

(ग्रामगीता अं. १९)[१]

असा इशारा ते देतात. शिक्षणामुळे आज तरूण

पांढरपेशा पाषाखा व संकुचित वृत्तीचा बनत आहे. आई वडील रात्रंदिवस कष्ट करतात. परंतु मुलांना शेतीत काम करण्याची लाज वाटते. शिक्षणाचा उद्देशच विद्यार्थ्यांने स्वतःच्या पायावर उभे रहावे चारित्र्य संवर्धनासाठी लागणाऱ्या गुणांची क्षमता त्याच्यामध्ये यावी. हे शिक्षणामधून व्हावे हे होणार नसेल तर शिक्षण कूचकामी आहे.

राष्ट्रसंत आपल्या भजन, भाषण व लेखणी मधून सांगतात की,

शिक्षणातची जीवनाचे काम । दोन्ही सांगड व्हावी उत्तम ।
चिंता नसावी भोजनासाठी दाम । मागण्याची भीक जैसी ॥

ग्रामगीता अ. ९

याच साठी शिक्षण घेणे। जीवन जगता यावे सुंदरपूर्ण ।
दुबळेपण घेतले आंदणे । शिक्षण त्यासी म्हणू नये ॥ ११ ॥

ग्रामगीता अ. १९

व्यक्तीचा सर्वांगिण विकास व उन्नती हाच शिक्षणाचा पाया असावा. शिक्षणातून विभिन्न गुणाचा विकास व्हावा. सत्य विनय, निर्भयता या सर्व गुणांचा विकासाने व्यक्ती परीपूर्ण बनू शकतो. विचार स्वातंत्र्य सर्व स्वातंत्र्यामध्ये श्रेष्ठ आहे. परंतु लोक घाबरतात म्हणून शिक्षण हे मूठभर लोकांच्या हातात आहे. "आजच्या शिक्षणात दोन गोष्टींकडे लक्ष आहे. स्मरणशक्ती आणि तर्कशक्ती. घोकंपट्टी करून एखादी गोष्ट लक्षात ठेवणे. टिपकागदासारखे बनविते. सत्य या विषयावर निबंध लिहिणारा पास होतो. मग तो खुशाल खोटे बोलणारा असो, किंवा लोकांना फसवणारा चांगला निबंध लिहिला म्हणजे तर्कशक्ती सिद्ध झाली. या गोष्टीमध्ये पास झालं की झाले आचरणात प्रश्नच नाही. ही गोष्ट इतकी धोक्याची आहे की तिच्यामुळे आमची म्हणायची हिंमत नाही की साक्षर बनवले तर समाजाचे कल्याण होईल"[१]

नुसते नको उच्चशिक्षण । हे तो गेले मागील युगी लपोन ।
आता व्हावा कर्षिक बलवान । सुपुत्र भारताचा ॥

मानसिकतेचा अभ्यासही राष्ट्रसंत करतांना दिसून येता. लहान मुलास योग्य शिक्षण देण्यात यावे याविषयी विचार मांडले आहे. ग्रामीण भागातील मुलांमध्ये निर्माण होत असलेला न्यूनगंड त्याच्या विचारातून व्यक्त होतो.

"या कोवळ्या कळयामाजि । लपले रविंद्र, ज्ञानेश शिवाजी ।
विकसिता प्रकटतील समाजी । शेकडो महापुरूष ॥७६॥
खेडयात उपजले ज्ञानेश्वरादी । काय उणी त्यांची बळबुद्धी ।
श्रीकृष्ण आणि महात्मा गांधी । हलवी मुले खेडयातूनी। ८५॥

(ग्रामगीता)

२) शिक्षणातून मूल्यांची जोपासना :

शिक्षणाबरोबरच विविधांगी प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या माणसिकतेचा अभ्यास राष्टसंतांनी केला. ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणबाबात असणारी भिती दूर करतात. आजची लहानमुले उद्याची तरूण कार्यकर्ते होतील. ते उदयाच्या देशाचे भविष्य आहे. आपल्या सर्वोत्तम गुणांनी गावाचे ऋण फेडतील म्हणून बालकाचे योग्य तऱ्हेने पालनपोषण व्हायला पाहिजे. लहान मुले कोवळया कळयाप्रमाणे असतात. चांगला विकास झाला तर त्यामधून ज्ञानेश्वर, रविंद्रनाथ शिवाजी सारखे महापुरूष समाजात निर्माण होईल. यावर अनिल प्रांजळे आपले विचार मांडतात 'विवेकानंदाच्या मते शिक्षणाचे ध्येय माणूस निर्माण करणे असावे म्हणजे त्याच्या ठाई तीन गोष्टी असाव्यात पाहिली शरीर, दुसरी मन, तिसरी आत्मा, शिक्षणाने माणसाला स्वतःच्या उदरनिर्वाह करण्याचे सामर्थ आणून दिलेच पाहिजे (ओवी क्र. १०,११,१२) गुरूच्या व्यक्तीमत्वाचा ठसा शिक्षणावर उमटला पाहिजे. गुरू ज्ञानमुर्ती हवा, पवित्र चरणी हवा तसेच सहानुभूतीशील हवा शिक्षणही जीवनसंग्रामासाठी बुद्धी परिकर असणारे भूतदया चेतवणारे, सिंहपराक्रमाला उद्दीपीत करणारे असावे"[१]

३) शिक्षणातूनच सहकार्य :

राष्ट्र हे आजच्या विद्यार्थ्यांपासून बनणार आहे.

शक्ती आणि या सर्व शक्तीतच विज्ञान आहे. वैज्ञानिक दृष्टीने अणुरेणुत अर्थात परमाणूतील सुक्ष्मातील सुक्ष्म कणात आजचे इलेक्ट्रॉन प्रोटॉन, न्युट्रोन आहे. हे विशिष्ट गतीने फिरत राहतात. त्याच्या फिरण्यामध्ये कमी जास्त पणा आला की विश्वामध्ये बदल होतच असतात हे विज्ञान सर्व सामान्यांना समजण्यासाठी त्याच्या भाषेत सांगितले आहे. ज्यांनी निसर्गनियमाचे पालण करून आचरण केले त्यांनाच हे विज्ञान समजले आहे. हे ज्ञान राष्ट्रसंतांनी उघडपणे न सांगता संकेताने दिले आहे. त्यांनी अध्यात्म व विज्ञान याचे समालोचन साधले आहे.

६) कृषि विज्ञान : ग्रामगीता हा ग्रंथ ग्रामदेवतेला अर्पण केला आहे. ग्रामनाथाच्या सर्वांगिण विकासासाठी कृषी विज्ञानाचे मूलगामी तत्व त्यांनी सांगितले आहे.

अहो! ही निसर्गाची रचना । समजलीच पाहिजे सर्व जना ।

खाद्यचि होते खत जाणा। खतापासोनि खाद्योत्पत्ती। (ग्रामगीता)

निसर्गातील सर्व खाद्य पदार्थापासून खतनिर्मिती ही जीवात्मक प्रक्रियेमध्ये पिकांना मिळत असते. निसर्गत:च प्रत्येक गोष्टीचे चक्र असते. जड व स्थीर अशी कोणतीही वस्तु नसते. प्रत्येक वस्तुचे नष्ट होणे व पुन्हा उत्पन्न होणे ही प्रक्रिया सतत सुरू असते. गावातील शेतकऱ्यांनी हे कृषी तंत्र शिकायला पाहिजे. जमिनीची सतत होणारी झीज भरून निघण्यासाठी सेंद्रीय खतांचा वापर व्हायला पाहिजे हे राष्ट्रसंत पन्नासवर्षापुर्वी सांगतात.

७) आरोग्यविज्ञान :

प्रात:काळची आरोग्यदायी हवा । सदासर्वदा मानवते जीवा ।

प्रसन्नता देई ऋतु ते धवा । सर्व प्राणी मात्रासि ॥ (ग्रामगीता)

मानवाने निसर्गनियमांचा अव्हेर केला तेव्हापासून पृथ्वीचे संतुलन बिघडले. एवढेच नव्हे तर मानवाचे आरोग्य धोक्यात आले आहे. त्याला कारण माणूस स्वत:च आहे. प्रत्येक मानवाची दिनचर्या ही आरोग्यदायी असावी. पहाटे उठण्याचे वैज्ञानिक कारण सांगतांना डॉ. सुर्यप्रकाश जयस्वाल म्हणतात "वायुमंडलात व्याप्त ओझोन, ज्यामुळे शारिरिक व्याधीक्षमत्वाची वाढ होते ... लोकामध्ये व्याप्त आहे ... स्वच्छतेचे महत्व स्पष्ट करताना ...

पशुपक्ष्यांनी केली घाण । त्यात जंतू झाले निर्माण ।

त्यातूनि रोगांच्या साथी । भिन्न भिन्न वाढ होती ॥ ८॥ (ग्रामगीता)

८) शारिरिक विज्ञान :

आजच्या आधुनिक पद्धतीतील मांसाहार व मद्यसेवन यामुळे विविध आजार निर्माण झाले आहे. नैतिकतेचा अभाव असल्यामुळे एड्स्‌सारखा रोग जगभर पसरला आहे. अस्थिर जीवनमान झाले या सर्व विकृतीला माणूस हाच जबाबदार आहे.

मानवाने काय खावे । म्हणजे मानवपणेची शोभावे ।

हीच येथे पाहावे। लागते सज्ज नसि।।९२।। (ग्रामगीता)

गोरसाने आरोग्य शरीरी । मग कोठे राहिला धन्वंतरी ।

सत्वांश मिळता बुद्धी गोजिरी । सरस्वती ही गोदुग्धी। (ग्रामगीता)

समाजामध्ये स्वच्छता सद्‌वर्तन, वैयक्तिक स्वस्थवृत्ती सोबत सामाजिक स्वच्छतेची जाणिव सर्वांमध्ये निर्माण व्हावी. यासाठी प्राप्त जागरण आवश्यक सांगितले आहे. काय खावे, काय प्यावे हेही सांगितले समाजाच्या विकासाकरीता विज्ञानाचा वापर करण्याचे आव्हाहन केले आहे.

९) महिला शिक्षण : जगात सर्वत्र पुरूषप्रधान समाजपद्धती अस्तित्वात असल्यामुळे समाजाचे पुढारीपण करणाऱ्या पुरूषांनी आपल्या स्वार्थासाठी स्त्रीला अनेक प्रकारच्या बंधनांनी जखडले आहे. स्वसुखासाठी सामाजिक नियम बनविले होते.

शिक्षण सांभाळूनि तनु मन । करावे मुलीबाळीस विद्धत ।

अंगी असावे शौर्यपूर्ण । ब्रीद अपुले रक्षावया।। १००।। (ग्रामगीता)

निसर्गनिर्मित शारीरिक बाब सोडल्यास स्त्री व पुरूष यांच्यामध्ये काहीच भेद नाही. स्वातंत्र्य, बंधुता, समता या मूल्यांच्या आधारावरून असे दिसते की शिक्षणाची बीजे स्त्रीच्या जीवनात सामावून स्त्रीयांचे जीवनच उजळून निघाले. समाजकारण, राजकारण साहित्य सर्व क्षेत्रात स्त्रिया पुरूषांच्या बरोबरीने पुढे येत आहे.

महिलांचे उच्चतम शिक्षण । शिक्षणात असावे जीवनाचे ... ।

जीवनाचे असावे स्वास्थ पुर्ण । शांती द्यावी भावनाचे

त्याच्यावर योग्य संस्कार व्हायला पाहिजे. त्यांच्या चारित्र्याचे रक्षण व्हावे. पुत्रधन हेच गावाचे मुख्यध नही आजची शिक्षणपद्धती समाधान प्राप्त करून देवू शकत नाही. ज्या शिक्षणामुळे भावीपीढी कष्टीक बलवान व कर्तव्यदक्ष नसेल ही देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने अयोग्य होय. आपला देश हा सर्वांगिण मोठा व अभिमानाचा वाटायला पाहिजे. विद्यार्थ्यांचे शील संवर्धन, व्यक्तीमत्वात, उत्तमोत्तम गुणांचा परिपोष कर्तव्यासाठी कर्तव्य ही शिक्षणपद्धतीची वैशिष्टे आहे.

'म्हणोनि म्हणतो बालघन । ठेवा गावकऱ्यांनो जपून ।
कोण सांगेल निघतील रत्न । किती गावी ।।७४।।

आणि पुढे सांगतात

हे होण्यास पाहिजे शिक्षण । शिक्षणाशिवाय व्यर्थची भाषण ।
हे कळेल तेव्हाचि जन । सुशिक्षित होतील ।।९४।।
(ग्रामगीता)

शिक्षणातून सहकार्याची भावना वाढीस लागली पाहिजे. सहकार्यातून अनेक जीवनकार्य, अनेक प्रकल्प पुर्ण होऊ शकतात हे राष्ट्रसंतांनी ओळखले होते.

"समाजशिक्षण घ्यावयास तवबुद्धी येऊ दे पुढे ।
काढ हे अज्ञानाचे मढे।।

असा संदेश ते आपल्या भजणातूनही देतात. आजपर्यंत आपल्या पुराणे सांगितली अंगठा छाप म्हणवून घेण्यातच धन्यता मानली. संतांचे चमत्कार वाच्यार्थाने आपण खरे मानले. त्यातला गुढार्थ समजून घेतला नाही. परिणामी आजही आपण प्रगती केली नाही. कदाचित करणार नाही""[४] असे अनुप नादंगावर शिक्षणविषयक मत मांडतात.

३) व्यावसायिक शिक्षण : नवीन सुंदर करण्याकरिता शिक्षण आहे. यासाठी निर्धाराने पुढे येऊन कामात मग्न राहणे उचित आहे. जीवन शिक्षणाची सांगड घातली नाही शिक्षण घेतांना जगण्याचे साधनही प्राप्त झाले असावे.

विद्याअंगी व्हावा विनय । विद्या करी स्वतंत्र निर्भय ।
शिक्षणाने वाढावा निश्चय । जीवनजय करावया ।।२०।।
याचसाठी शिक्षण घेणे । की जीवन जगता यावे सुंदरपणे दुबळेपण घेतले आंदने । शिक्षण त्यासि म्हणो नये।।२१ ।। (ग्रामगीता)

मुलांना शिक्षणातून असे ज्ञान प्राप्त व्हायला पाहिजे की घरी कोणतीही अडचण आली तरी ती निवारण्यासाठी त्याला प्रयत्न करता यायला पाहिजे. तरच विद्यार्थ्यांनी शिक्षण उपयुक्त मानावे. शिक्षणाने मुलांच्या अंगी नम्रता, स्वावलंबन, निर्विडता, व दृढनिश्चय वाढीला लागला पाहिजे. विद्यायक, इच्छाशक्ती, चरित्रनिष्ठा शिस्त आणि संयम याचा सम्मान संयोग प्रत्येकामध्ये असावा राष्ट्रसंतांनी शिक्षणाचा विचार केला नाही तर त्यासोबतच सहकार्यावरोबरच लोकशिक्षणाचाही विचार केला आहे. शालेय शिक्षणाने व्यवहार ज्ञान येते तर लोकशिक्षणाने कर्तव्याची जाणिव होते.

४) वैज्ञानिक दृष्टीकोण : एकविसावे शतक वैज्ञानिक युग म्हणून ओळखले जाते. पन्नास वर्षापासून पुर्वीच याची कल्पना राष्ट्रसंतांना होती. याची अनेक उदाहरणे आहे. आपल्या सभोवताली असणाऱ्या वस्तु आपल्या सभोवती होत असलेले परिवर्तने समजण्यासाठी विज्ञान आवश्यक आहे.

ते पुढे ज्यात दिसे निष्णात । त्या विद्येचा घेऊ द्यावा अंत ।
होऊ द्यावे अभ्यासे संशोधनात । गर्क त्याला ।। ६४।।
ऐसे जीवन आणि शिक्षण । साधावे गठबंधन ।
प्रथमापासुनचि सर्वांगिण । शिक्षण द्यावे तारतम्ये ।। ६५।। (ग्रामगीता)

राष्ट्रसंतांनी विज्ञानाची परिभाषा पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे. 'निसर्गाच्या प्रत्येक स्थुल, सुक्ष्म वस्तुचे संशोधन करून जीवनाच्या या परिभाषेत तीन मुद्दे आहेत. पहिला मुद्दा वस्तुचे अध्ययन करणे, दुसरे वस्तुचे संशोधन, तीसरे हे संशोधन जीवनाच्या प्रगतीचे साधन कालमानाप्रमाणे करणे यालाच विज्ञान म्हणतात. वं तुकडोजी महाराज फारशे शिकलेले नव्हते परंतु त्यांची निसर्गातील प्रत्येक वस्तुचे सुक्ष्म अध्ययनाने संशोधन करण्याचा हितोपदेश केलेला आहे. आणि या संशोधनाचा प्रगतीसाठी उपयोग करण्याचा आग्रहच धरतात''[५]

५) वस्तुविज्ञान : विश्वातील अणूरेणूतील शक्ती विषयी प्रथम अध्यायात राष्ट्रसंत म्हणतात की,

आपणाचि झाला धराधर । उरला भरोनि महिवर ।
अनुरेणुतुनि करिशी संचार । विश्वनारक नटावया।। २।। (ग्रामगीता)

धराधर म्हणजे पृथ्वीवरील सर्व वस्त व त्यांच्या

MMERCE & SCIE

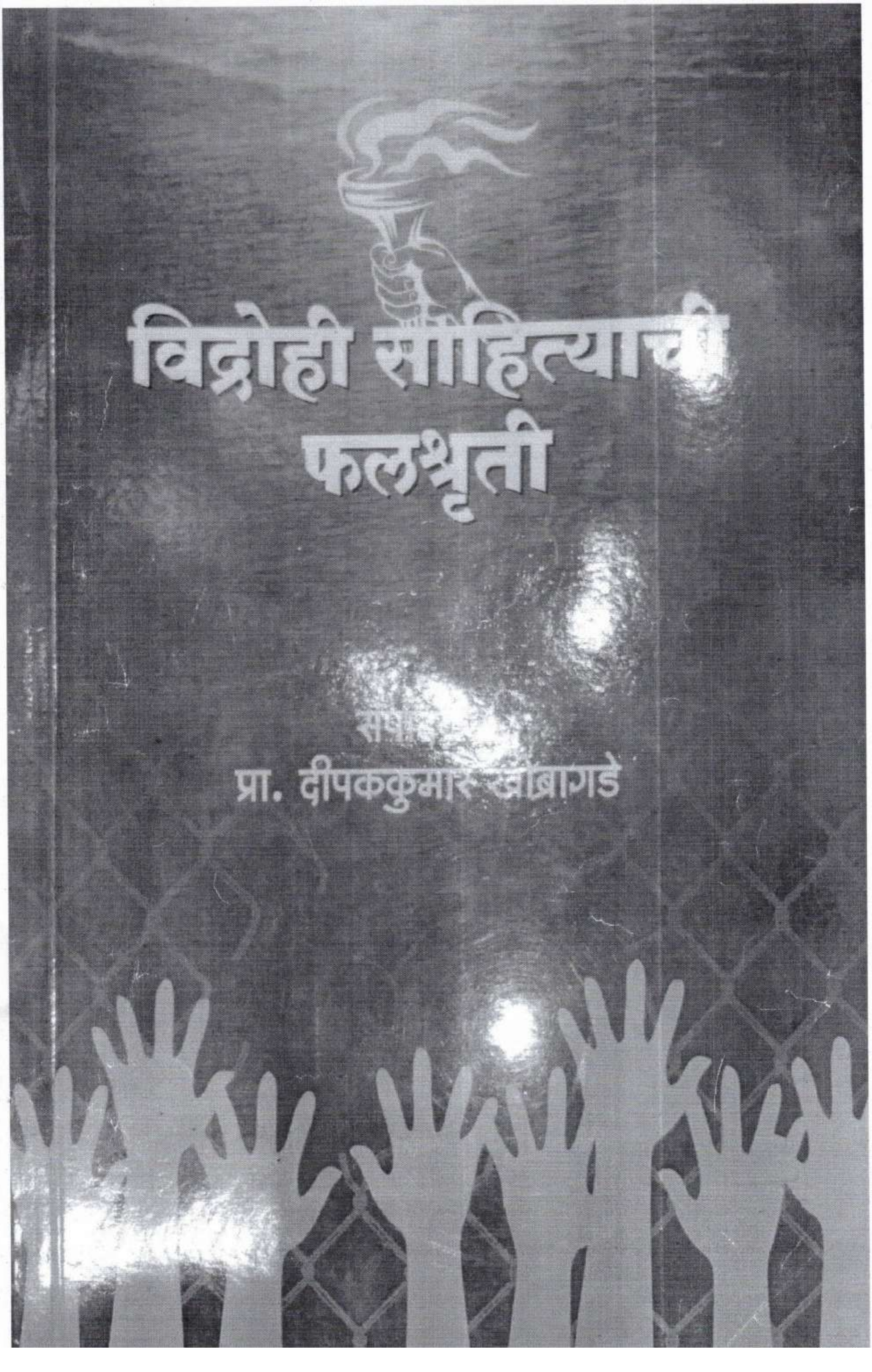
विद्रोही साहित्याची
फलश्रुती
संपा.
प्रा. दीपककुमार खोब्रागडे

विद्रोही साहित्याची फलश्रुती

मुख्य संपादक : **दीपककुमार खोब्रागडे**

- **प्रकाशक**
  डॉ. पी.सी. पवार
  प्राचार्य, डॉ. आंबेडकर कॉलेज,
  दीक्षाभूमी, नागपूर

- **प्रकाशन**
  शशी भोवते
  सीवली पब्लिकेशन
  २५, विश्वकर्मानगर, नागपूर मो. ९८८१७१२१४९

- **प्रथमावृत्ती**
  १४ एप्रिल २०१८

- **मुखपृष्ठ**
  शशी भोवते

- **अक्षर रचना/मुद्रक**
  वंश क्रिएशन्स, नागपूर

- **मूल्य : ₹ ३००/-**

ISBN : 978-81-934270-4-0

या ग्रंथातील लेखकांच्या मतांशी प्रकाशक व संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

१.	वर्तमानाचे संदर्भमूल्य जोपासणारी कविताः 'माय इंडिया'	डॉ. सिद्धोधन कांबळे	७
२.	दीपककुमार खोब्रागडे यांची कविता	डॉ. भूषण रामटेके	२२
३.	मानवी सरहद्दीवरील जीवनकाव्य	डॉ. शंकर रा. चांदेकर	२७
४.	'कर्जाची जखम' बांधून 'नवी पहाट' शोधणारा 'आम आदमी' कवी दीपककुमार खोब्रागडे	डॉ. धनराज खानोलकर	४०
५.	दीपककुमार खोब्रागडे यांची नवी पहाट	डॉ. सौ.शालीनी तेलरांधे	४७
६.	विद्रोही साहित्य : एक अभ्यास	डॉ. शंकर बागडे	५३
७.	विद्रोही साहित्याची सामाजिक- सांस्कृतिक फलश्रुती	डॉ. अरूण गजभिये	६०
८.	विद्रोही साहित्याची सामाजिक सांस्कृतिक फलश्रुती	डॉ.साधना जिचकार	६६
९.	संत सोयराबाई : अभंगाचे विवेचन	डॉ. राकेश दे. कभे	६९
१०.	ग्रामीण साहित्याच्या सांस्कृतिक चळवळीचे स्वरूप	प्रा. प्रिती भाजीखाये(तिरपुडे)	७४
११.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शैक्षणिक विचार	प्रा. उत्तरेश्वर सुरवसे	७९
१२.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे आर्थिक विचार	प्रा. सुधीर ब. मोरे	८५
१३.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि जातीनिर्मूलन	डॉ. रेखा मा. शेरकर	९०
१४.	वेरूळ : शिल्पाकृतीतील सौंदर्य	डॉ. विशाखा सं. कांबळे	९७
१५.	सामाजिक सांस्कृतिक स्वास्थ्य आणि जातीयवाद	कु. संगिता सोमवंशी	१०२
१६.	गोंडाची सामाजिक आणि सांस्कृतिक स्थिती	प्रा. लक्ष्मण न. गोरे	१०६.
१७.	जातिविहीन समाज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर	प्रा. लीना वि. गादेवार	१११

COMMERCE & SCIENCE WADI, ...UR

		डॉ. चव्हाण	
२०.	कृष्णकिनारा: एक प्रवास.... कृष्णाकडून कण्णाकडे...!	डॉ. रजनी द. तोंडचीरकर	१२
२१.	सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्रीयांसाठी विशेष योगदान	प्रा. रोशना अर्जुन जनबंधु	१३
२२.	सामाजिक जीवनात कलेचे महत्त्व	प्रा. रवींद्र तिरपुडे	१३
२३.	गांधीजीचे शैक्षणिक विचार– एक दृष्टिक्षेप	डॉ. लता खापरे	१४
२४.	समाजसुधारक महात्मा जोतीराव फुले	डॉ. देवानंद खोब्रागडे	१४
२५.	कोराडी व खापरखेडा वीज प्रकल्प आणि पर्यावरणीय प्रदूषण समस्या	प्रा. सुनंदा मा. भैसारे	१५
२६.	दलित कवितेतील मानवतावाद	डॉ.प्रेमा लेकुरवाळ/चोपडे	१६२
२७.	दलित विद्रोही साहित्य	प्रा. रीता द. वाळके(डंभाळे)	१६८
२८.	साहित्यात आदिवासी समाजाचे सामाजिक व सांस्कृतिक योगदान	प्रा.रंजना ज्यो. महाजन	१७१
२९.	पाटबंधारे प्रकल्पांचे आर्थिक परीणाम	प्रा. राजेंद्र वा तांबे	१७५
३०.	ग्रामीण साहित्य : एक अनुबंध	प्रा. विनोद उ. भालेराव	१७९
३१.	दूरसंचार क्रांतीमुळे ग्रामीण भारताचे बदलते स्वरुप एक समाजशास्त्रीय अध्ययन	डॉ. कविता मते	१८६
३२.	सूफी संत कवियों के काव्य में प्रेम का प्रतिपादन	डॉ. युगेश्वरी प्र. डबली	१९०
33.	Transformation of the Book into Cinema: A Critical Perspective on A Bollywood -Movie Slumdog Millionaire	Prof. Sujit S Chavhan, Prof. Sarika S.Chavhan	195
34.	Mobile apps and e-wallet : transforming the way of digital payment in India	Dr. Prabhjot Nayyar	202
35.	Youth Entrepreneurship Education for Encouraging Future	Dr. D. H. Puttewar	210

गांधीजीचे शैक्षणिक विचार–एक दृष्टिक्षेप

■ डॉ. लता खापरे

सारांश

महात्मा गांधीजींच्या त्याच्या राजकीय, सामाजिक कार्यावर झालेला परिणाम भारताच्या इतिहासात अविस्मरणीय असा आहे. गांधीजीसारख्या साहित्यकांचे साहित्य अभ्यासाने हे अभ्यासाका समोरील एक मोठे आव्हानच आहे. गांधीजीकडे कोणतीही सत्ता, शस्त्रे किंवा कुठलीही साधन सामुग्री नव्हती. सत्य आणि अहिंसा या दोन शस्त्राच्या जोरावर त्यांनी जे कार्य केले त्यांना इतिहासात तोड नाही. गांधीजींनी जे करुन दाखविले ते कोणत्याही साम्राज्यशाहांनाही जमले नाही अशा या राष्ट्र पुरूषांची व त्यांच्या कार्याची आठवण वर्तमान परिस्थितीच्या संदर्भात होणे हे त्यांच्या कार्याचे महत्व सिद्ध करते. गांधीजीच्या शिक्षणाचे उद्दिष्ट व्यक्ती विकासाच्या दृष्टीने मूलभूत स्वरुपाचे होते. विद्यार्थ्यांचे चरित्र संवर्धन करणे हे शिक्षणाचे मुख्य ध्येय आहे. सर्व प्रकारच्या गुलामीतून मुक्तता अशा शिक्षणाला त्यांनी स्थान दिले आहे. केवळ चरितार्थासाठी, करिअरसाठी शिक्षण हा उद्देश गौण आहे. योग्य पद्धतीच्या शिक्षणातून अर्थाजर्नाचे सामर्थ्य विद्यार्थ्यामध्ये आपोआपच निर्माण होवू शकते गांधीजीनी मातृभाषेला आद्य स्थान देवून शिक्षण मातृभाषेतून व्हावे हा आग्रह ही त्यांचा होता.

प्रस्तावना:

महात्मा गांधी धर्म, राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण हरिजन उद्धार, निसर्गोपचार, ब्रह्मचर्य, साहित्य कला सर्वच श्रेत्राचे सखोल चिंतन व प्रत्यक्ष प्रयोग करुन महत्वपूर्ण योगदान दिले. भारतीय तत्वज्ञान व संस्कृती यांचे गुरुदेव टागोराप्रमाणे निष्ठावंत उपासक होते. महात्मा गांधीजींनी भारताला इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी अहिंसात्मक लढा दिला. अन्यायाचा विरोध हा अहिंसा व सत्याग्रहाच्या मार्गाने करता येतो असा विचार त्यांनी जगाला दिला. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाला [illegible] जातीयता, धर्मवाद या समस्यादेखील

साधला होता. राजकारणाला व्यावहारिक अशी अध्यात्मवादी दृष्टी त्यांनी दिली. 'मानवता' हा त्यांच्या राजकारणाचा केंद्रबिंदू ठरवून कोणत्याही बलाढ्य शक्तीचा प्रतिकार अहिंसेच्या मार्गाने करता येते. हे जगाला दाखवून दिले. जैन धर्म, बौद्ध धर्म, जॉन रस्कीन, टॉलस्टॉय, गोपाळकृष्ण गोखले भगवतगीता, रामायन यांच्यातील तत्वज्ञानचा प्रभाव गांधीजीवर होता. 'हरिजन व यंग इंडिया' या वृत्तापत्रातून त्यांचे लेख, भाषणे,

मानवतेचा साक्षात्कार म्हणजे शिक्षण:-

''केवळ साक्षरता म्हणजे शिक्षण नव्हे, शिक्षण नव्हे, शिक्षणाचा प्रारंभही नव्हे, आत्मा व मन यांचा परिपूर्ण विकास करुन व्यक्तीमधील सर्वोकृष्ठ गुणांची अभिव्यक्ती करणे हे शिक्षणाचे खरे ध्येय होय''.

गांधीजीच्या शिक्षणाविषयक विचाराची सुरुवात १९०४ साली स्थापना केलेल्या 'फिनीक्स' या आश्रमापासून झाली होती. या आश्रमामध्ये मुलांना शिक्षणाबरोबरच श्रम आधारित जीवन जगावे लागत होते. आश्रमामध्ये अनेक धर्माचे, भाषांचे वेगवेगळ्या वयाचे स्त्री-पुरुष होते. प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाचे ध्येय हे 'स्व' ला जाणून घेणे आणि त्यासाठी जीवन व्यवहारातील लहान-लहान सत्य वर्तनातून अंतिम सत्याकडे जाते. त्यामधूनच आत्म्याच्या विकास साधू शकेल. गांधीजीनी हस्ताउद्योगाला शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी आणून आणि शिक्षण व्यवस्थेमुळे उच्च प्रतिच्या बुद्धीच्या आत्म्याच्या विकास होतो. यासाठी हस्तोद्योग हे तांत्रिक पद्धतीने नव्हे तर शास्त्रीय पद्धतीने व्हायला पाहिजे. विद्यार्थ्याने प्रत्येक कौशल्य आत्मसात करायला पाहिजे. तसेच शिक्षण हे श्रमावर आधारित नाही तर स्वाश्रयी असले पाहिजे. गांधीजीनी स्वप्नातील शाळेचे वर्णन केले आहे. ''माझ्या कल्पनेतील शाळेमधील मूले सर्वच शालेय विषय एखाद्या हस्तोद्योगाच्या माध्यमातून शिकतील. असे मी म्हटलेले नाही का? याचाच अर्थ स्वाक्षरी शिक्षण येते माझ्या (शिक्षणाच्या) योजनेत हाताने लिहण्यापूर्वी मूले साधने हाताळतील, त्यांना जीवनातील इतर गोष्टीची ओळख होत असतांनाच त्यांचे डोके अक्षरांची नी शब्दांची चित्रे पाहायला शिकतील आणि त्यांचे कान वस्तूंची नावे वाक्याचे अर्थ आत्मसात करतील. सारे शिक्षण असे नैसर्गिकरित्या प्रतिमात्मक असेल किंवहना ते अतिशय वेगाने नी स्वस्तात होईल. माझ्या शाळेतील

अनुभवाना [illegible] महाविद्यालय

१ डॉ. पी.ए. अहिरे, शैक्षणिक विचारवंत आणि समाजसुधारक, अर्थव पब्लीकेशन, प्रथम आवृत्ती २०११, पृष्ठ. ८८

२ प्रा. रमेश पानशे, नई तालिम, गांधीप्रणित शिक्षण विषयक प्रयोगाचा इतिहास, डायमन्ड पब्लीकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती २००७, पृष्ठ. प्रस्तावना ४४ यामधील
अध्यापकांची एक परिषद गुजरातमधील 'तिथल' येथे २२ मे १९३७ ला झाली या
परिषदेमध्ये एक प्रश्नावली तयार करण्यात आली होती. या प्रश्नावलीवर गांधीजींनी
प्रतिक्रिया दिली होती. शिक्षण आणि स्वावलंबनाशी निगडीत चर्चा करतांना गांधीजी,
शिक्षण संचालक श्री ओबेन आणि श्री डिसिल्वा यांच्यात झाली होती. यामध्ये
गांधीजींनी दोन मुद्दयांचे विस्तारीत विवरण केजे, "पहिला मुद्दा होता तो प्रचलित
प्राथमिक आणि माध्यमिक अशा एकुण ११ वर्षाच्या मुलांच्या हाती फारच
थोडे ज्ञान लागते. थोडेसे गणित, इतिहास, भुगोन आणि मोडकी तोडकी इंग्रजी या
व्यतिरिक्त काहीच मिळत नाही ही आपली शिक्षणाबाबतची विवंचना गांधीजींनी
पुनश्च मांडली. इंग्रलांच्या वृथा शिक्षणाने माध्यमिक स्तरावर काही विषयाच्या,
माध्यमाचे इंग्रजी केल्यामुळे मुलांवर उगीचच भार पडतो. हेच शिक्षण मातृभाषेतून घेले
तर सात वर्षात देता येईल व यासाठी उगीचच अकरा वर्ष खर्ची पडतात तो सरकारी
खर्चाचा भारही काहिसा हलका हे विद्यार्थी करु शकतीन.

दुसरा मुद्दा तो हस्तोद्योगाकरवी शिक्षणाचा असे गांधीजीनी विचार मांडले होते.
सामान्य शिक्षणाला व्यवसाय शिक्षणाची जोड देण्याची कल्पना ही काही आजच्या
युगांची नव्हती तर ती गांधीप्रणित नवनिर्मिती होती. विद्यार्थ्यांना जसे हवे तसे जर
शिक्षण मिळाले तर विद्यार्थी श्रम धर्म अभिमानाची बाब मानून तो आपल्या बौद्धिक
विकासाचे एक अंग मानू लागेल.

आज ही शिक्षण पद्धती अस्तित्वात आहे ती देशाच्या कोणत्याही गरजा भागवू
शकत नाही. उच्च शिक्षण हे इंग्रजी माध्यमातून असल्यामुळे ते मुठभर उच्चविभूषित
लोक आणि अशिक्षित लोक यामध्ये कायमस्वरुपी दरी निर्माण झाली आहे. प्राथमिक

म्हणून जे मुद्दे मांड
केले. त्यामधुन तीन गोष्टी गांधीजींना मांडल्या आहेत जीवनाविषक तत्वज्ञान आणि शिक्षणाविषयक विचारात गांधीजी म्हणतात की,

१. समाजाच्या कल्पनात व्यक्तीचे कल्याण सामावले आहे.
२. एका नाव्कृाच्या कामाला जेवढे मूल्य आहे तेवढेच वकिल किंवा डॉक्टरांच्या कामालाही आहे. कारण काम करुन उपजिविका करण्याचा अधिकार सर्वांना आहे. श्रमिक, शेतकरी किंवा हस्ताद्योग करणारा कामगार त्याचे जीवन खरे सार्थक जीवन आहे.
३. रस्किन व गांधीजीच्या विश्लेषनांचा मुख्य मुद्दा हा श्रम हा होता.

हिंदस्वराज्य मधील शिक्षणाचा हेतू:-

'इंडियन ओपिनियन' पत्राच्या एका लेखात गांधीजींनी खरे शिक्षण विषयक लिहिले आहे. सत्याग्रह हे खरे शिक्षण आहे. शिक्षण हे एका विशिष्ट हेतूने पोटाला मिळविण्याच्या हेतून घेतले आणि तरी कदाचित पोटाला काही न मिळाले. तर त्यामुळे काही घेतलेले शिक्षण फुकट जात नाही. याचप्रमाणे जे सत्य जतन केले, त्याकरिता दुःख सोसले आणि त्यातुन आपले मनोबल वाढले असेल तर ते अमोल शिक्षणाचा लाभ नाहीसा होत नाही. जे सत्याग्रही झाले आणि तसेच राहीले असतील ते दुनियेच्या कोणत्याही भागात गेले तरी आपल्या सत्याग्रहाचा लाभ घेवू शकतील.

हिंदुस्वराज्य हे पुस्तक गांधीजीनी लंडन ते दक्षिण आफ्रिकेतील १९०९ साली केलेल्या बोटीच्या प्रवासात लिहीले होते. या पुस्तकामध्ये संपूर्ण जीवनाचे तत्वज्ञान आहे. पाश्चात्य संस्कृतीचे केलेले खंडन हा हिंदू स्वराज्याचा गाभा आहे. पाश्चात्य शिक्षण म्हणजे केवळ अक्षरज्ञान आहे. त्यांचा तेवढ्या प्रमाणात दुरुपयोगही होऊ शकतो. खरे शिक्षणाने व्यावसायिक कौशल्या बरोबरच नीतीशिक्षण व चरित्र घडविणारे असे शिक्षण असावे ते ही मातृभाषेतून दिले जावे. हिंदुस्वराज्यामध्ये शिक्षणाव्यतिरिक्त आणखी काही विचाराचा आढावा घेतला आहे. श्रम या बाबतीत सक्तीच्या श्रमाला विरोध करतात. श्रम आनंददायी असे असावे. शैक्षणिक विचाराचे आदर्श भव्य स्वरुप त्या त्या सर्व शैक्षणिक विचा[illegible]

वंशभेद केला होता. या आव्हानाला गांधीजींना व्यक्तीशः हा सामोरे जावे लागले होते. त्यामुळे दक्षिण अफ्रिकेतील भारतीय हे राजकीय दृष्ट्या संघटीत झाले होते. जोहान्सबर्गच्या खाणीत काम करणाऱ्या भारतीयांची परिस्थिती फारच वाईट होती. तेथे इंडियन नॅशनल काँग्रेसची स्थापना केली. भारतीयांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध लढतांना त्यांना अनेक वेळा तुरूंगवास भोगावा लागला होता. सत्य आणि अहिंसा या दोन शस्त्राचा प्रयोग त्यांनी प्रथम अफ्रिकेत केला होता.

३.आध्यामिक प्रभाव:– गांधीजीवर रामायण, महाभारत, गीता, उपनिषदे, पंतजली या हिंदुधर्मग्रंथाचा सर्वात अधिक प्रभाव होता. ते अध्यात्मावादी राजकारणी होते. त्याचप्रमाणे बायबल, जैन, बौद्ध धर्मातील धर्मग्रंथ यांचाही त्यांनी अभ्यास केला होता. बायबल ग्रंमिधून त्यांना अहिंसेची शिकवण त्यांच्यावर होता. दुसऱ्यांनी आपल्याशी केलेला व्यवहार आपल्यांना पसंत येत नाही. तर तशाच प्रकारचा व्यवहार मजूराने दुसऱ्याशी करु नये. कन्फ्युशियचा हा सिद्धांत गांधीजींनी आपल्या जीवनात आचरणात आणला होता.

सत्य व अहिंसात्मक विचार :–

अहिंसेची कल्पना त्यांना धार्मिक धर्मग्रंथातूनच मिळालेली होती. गांधीजींचा सर्व समस्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा वास्तववादी असा होता. "माझ्या लिखाणाच्या अभ्यासकास त्याचप्रमाणे त्यात रस घेणाऱ्या इतरांनाही मी सांगू इच्छितो की मी सर्व काळी जगाला एकरुपच दिसलो पाहिजे याची मला मूळीच पर्वा नाही. सत्याच्या शोधात मी कितीतरी विचारांचा त्याग केला आहे आणि कितीतरी नविन गोष्टी शिकलो आहे.........मला एकाच गोष्टीची तळमळ आहे आणि ती गोष्ट म्हणजे सत्य नारायणाच्या आदेशाचे अनुसरण करण्याची तत्परता–[1]

स्वराज्य

दादाभाई नौरोजींनी स्वराज्य हा शब्द सर्वप्रथम वापरात आणला होता. लोकमान्य टिळकांनी स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे अशी घोषणाच केली होती. गांधीजींनी स्वराज्य या संकल्पनेची जी परिभाषा केली ती अशी 'स्व' च राज्य म्हणजे स्वराज्य नाही तर 'स्व' वर राज्य म्हणजे स्वराज्य माझ्यावर माझे राज्य ही

प्रमाणेच स्वदेशीबद्दलही विचार माडताना म्हणतात की, स्वदेशी म्हणजे शेजारधर्म हा स्वदेशीचा नवा अर्थ गांधीजींनी सांगितला. तळ्यातील पाण्यात एखादा खडा टाकल्यावर लहाणस वर्तुळ निर्माण होतं, नंतर ते वर्तुळ विस्तृत होतं. त्याचप्रमाणे शेजाऱ्यापासून सुरु केलेली सेवा क्षितीजापर्यंत पोहचावी असे स्वदेशीचं व्रत गांधीजींनी सांगितने आहे'

गांधीजीनी कोणतेही आंदोलन सुरु करण्यापुर्वी ज्याच्या विरोधात आंदोलन करायचे आहे. त्या व्यक्तिला भेटून त्यांचे विचार आधी ऐकून घेत होते आणि त्यांना तुमच्या विरुद्ध मी लढा उभारणार आणि तुमच्याच सहकार्याने तो जिंकणारही आहे. असेही सांगत असे. कुठल्याही कठीन प्रसंगाला निभर्यपणे सामोरे जाण्याचेही मनोबल गांधीजींपाशी होते.

निष्कर्ष:-

सत्य, अहिंसा, प्रेम, स्वराज्य, स्वदेश ही शाश्वत मूल्यांवर श्रद्धा असावी. ही शाश्वत मूल्ये प्रत्येक नागरिकांमध्ये रुजेल असा प्रयत्न करायला पाहिजे. गांधीजी हे राजकीय व्यवस्थेची पुनर्रचना करणारे सिद्धांतवत्ते नव्हते तर ते साधनापेक्षा साध्यावर भर देणारे होते. चरित्र्य मुल्य जोपासने, नैतिकतेच्या गुणाची रुजवन करणारे, शिक्षण शाळा, महाविद्यालयीन स्तरावर असले पाहिजे कृतीमुक्त, शास्त्रीय पद्धतीवर आधारित उच्च शिक्षणाचा विकास व्हावा स्वयं नियंत्रण, सकारात्मकता, शिक्षणाचे उच्च मुल्य अशा विचारावर भर दिला पाहिजे. जे श्रेष्ठ ग्रंथ असतात ते माणसास घडविण्याचे कार्य करतात म्हणून ते पवित्र व श्रेष्ठ आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- डॉ. पी.ए. अहिरे, शैक्षणिक विचारवंत आणि समाजसुधारक, अर्थव पब्लीकेशन, प्रथम आवृत्ती पृष्ठ. ८८
- प्रा. रमेश पानशे, नई तालिम, ग्रांधीप्रणित शिक्षण विषयक प्रयोगाचा इतिहास, डायमन्ड पब्लीकेशन, पुणे प्रथम आवृत्ती २००७, पृष्ठ प्रस्तावना ४४
- तत्रैव पृष्ठ १३

गांधी, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर, प्रथमा आवृत्ती जुलै २००७, पृष्ठ २१८
- नारायणभाई देसाई रुपांतर, सुरेशचंद्र वारघडे, 'अज्ञात गांधी' अचंबित करणाऱ्या बापूकथा, स्वतंत्र भारताचे स्वप्न, समकालीन प्रकाशन संपादन, अमृत्यवलींब पहिली आवृत्ती गांधी जयंती २ ऑक्टोंबर २००९ पृष्ठ ४७
तत्रैव पृष्ठ ४८
- प्रा. श्रीकांत व्ही देशपांडे, भारतीय राजकीय विचारवंत, मंगेश प्रकाशन, नागपूर पहिली आवृत्ती २००९
- महात्मा गांधी, राजकीय चरित्र, अनुवाद- सरोज देशपांडे, डायमन्ड पब्लीकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती २००७
- महात्मा गांधी, माझ्या स्वप्नातील भारत, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती २००९
- सं. संतोष लेंभे महात्मा गांधीजीचे अनमोल विचार, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद पहिली आवृत्ती २०१४

■■■■■

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE WADI, NAGPUR 440 023

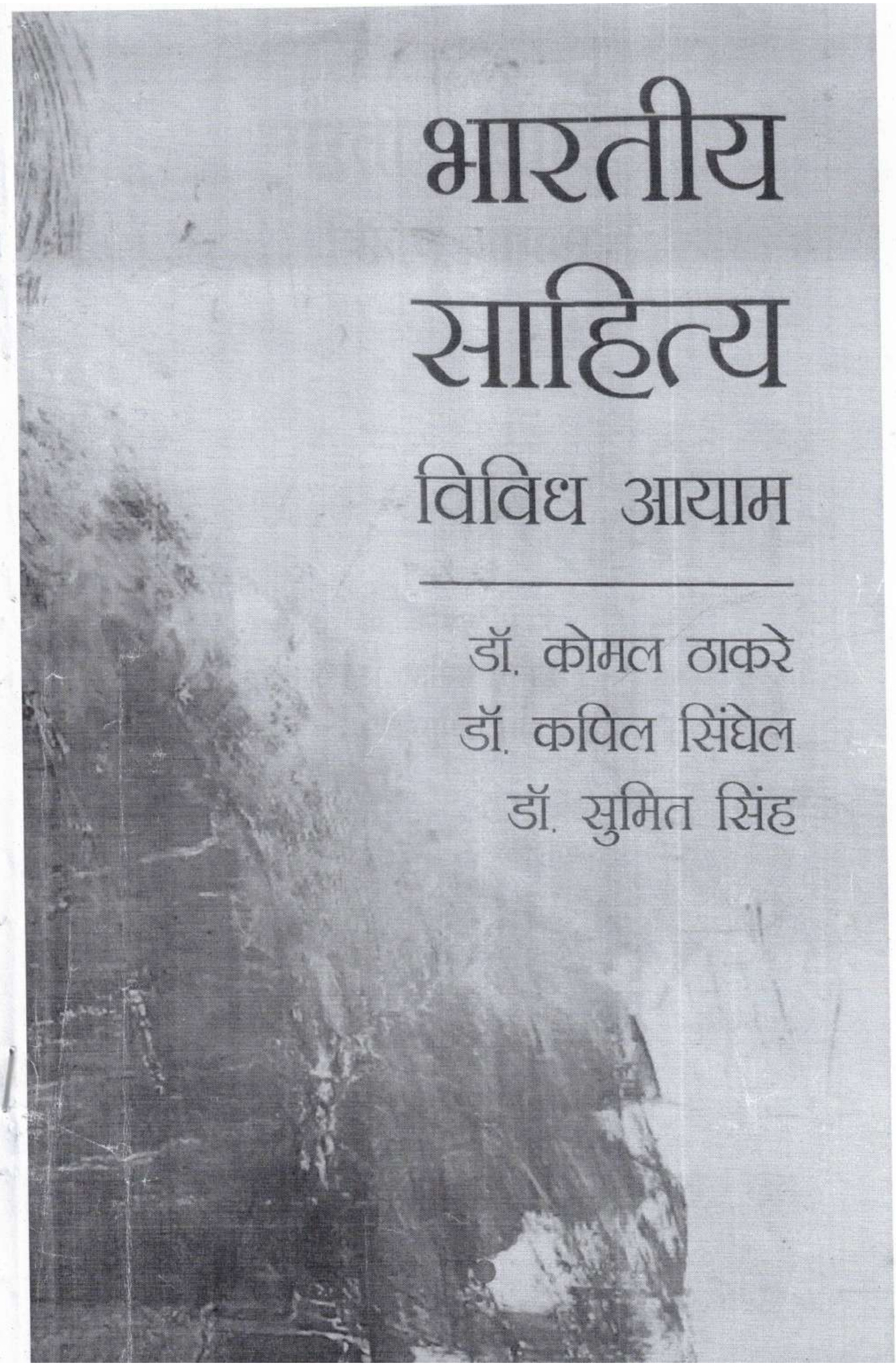

भारतीय साहित्य

विविध आयाम

डॉ. कोमल ठाकरे
डॉ. कपिल सिंघेल
डॉ. सुमित सिंह

भारतीय साहित्य
विविध आयाम

सम्पादक

डॉ. कोमल ठाकरे
डॉ. कपिल सिंघेल
डॉ. सुमित सिंह

ए.आर. पब्लिशिंग कम्पनी
दिल्ली

COMMERCE & SCIENCE
WADI,
GPUR

अनुक्रम

मराठी

पु. लं. च्या 'वंग-चित्रे' मधील रवींद्र-दर्शन : भारतीय साहित्यरूप 19
—डॉ. शैलेंद्र लेंडे

समकालीन मराठी वैचारिक निबंध 26
—डॉ. कोमल वि. ठाकरे

केतकरी कादंबरीतील समाजशास्त्रीय विश्लेषण 33
—डॉ. उज्ज्वला वंजारी

महात्मा जोतीबा फुले यांचे नाटक 'तृतीय रत्न' 39
—डॉ. सतीश पावडे

मराठी साहित्यातील कलाकृती : तुकोबा आणि तुकडयांची अभंगगाथा 44
—आनंद नरेंद्रकुमार इंगोले

साहित्य, समाज आणि संस्कृती 49
—डॉ. राखी मं. जाधव

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांच्या भजनातून जन जागृती 54
—प्रा. धनराज डोमाजी. मुरकुटे

नारायण सुर्वे यांची सामाजिक कविता 59
—प्रा. डॉ. राकेश दे. कभे

मराठी नाटक : एक धावता आढावा 64
—डॉ. मंजूषा दिगांबर समर्थ

'एकोणिसावी जात' : ड्रायव्हर व्यवसायातील समाजवास्तव 69
—आस्तिक गोवारकर

मराठी साहित्य आणि समाजशास्त्र 72
—प्रा. डॉ. अंजली पांडे (जोशी)

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COL WADI, NAGPUR 023.

सेनापती : एक समाजशास्त्रीय आकलन 77
—प्रा. डॉ. मधुकर बैकरे
मराठी अभ्यासक्रम व अध्यापनातील वास्तविकता : एक आकलन 82
—प्रा. इंदू चौधरी
मराठी साहित्यात कथेचे स्वरूप आणि संकल्पना 86
—प्रा. जगदीश आर. भैसारे
कालिंदींच्या कवितांचे आकलन 90
—प्रा. दिनेश न. गुजर
नव्वदोत्तर आंबेडकरी कविता : एक आकलन 94
—प्रा. हेमंतकुमार बागडे
कुसुमाग्रज आणि मानवतावाद 98
—प्रमोद भाऊरावजी तेंडे
मराठी साहित्यातील जीवनमूल्ये 102
—लोकेश कटरे
स्वातंत्र्योत्तर काव्यातील मानदंड : सुरेश भट 105
—डॉ. राजेश देशपांडे
बारोमास : वैफल्यग्रस्त तारूण्याचे वास्तवदर्शी चित्रण करणारी कादंबरी 110
—प्रा. सौ. सुनिता प्रदिप रंगारी
संत तुकारामांच्या अभंगातील राष्ट्रीय विचार 115
—प्रा. डॉ. संभाजी शिवाजी जाधव
सावित्री : एक आकलन 119
—डॉ. संगीता अरुण खुरद
काळावर मात करणारा साहित्यिक : अण्णाभाऊ साठे 123
—डॉ. सर्जेराव जिगे
समकालीन ग्रामीण कविता 128
—प्रा. शिवराज गोपाळे
भारतीय साहित्याची संकल्पना : काही विशेष 131
—डॉ. विश्वाधार देशमुख
प्रिया तेंडुलकरांच्या कथांनी मराठी कथेला दिलेले योगदान 137
—वैशाली झोडे
रवींद्रनाथ टागोर यांचे भारतीय साहित्यातील योगदान 140
—प्रा. डॉ. विजय रैवतकर
संत तुकारामांच्या अभंगातील नैतिक प्रबोधन 144
—कु. सुषमा लोखंडे

ARTS, COMMERCE & SCIENCE
WADI, NAGPUR

मराठी साहित्यात वि. बा. शिरवाडकराचे साहित्य : एक दृष्टिक्षेप 148
—डॉ. लता खापरे (जाने)
संत एकनाथांची भारूडे : एक दृष्टिक्षेप 151
—प्रा. डॉ. विनोद उत्तमराव भालेराव
दृक संवाद प्रक्रीयेत ललीत कलांची प्रखर भूमिका : एक अभ्यास 154
—डॉ. मुक्तादेवी प्रशांत मोहीते
'मुखवटा' अबौल संवाद साधणारे माध्यम... 159
—सदानंद चौधरी
मराठी साहित्य आणि जीवनमूल्ये 163
—डॉ. अमृता इंदूरकर
नव्वदोत्तरी मराठी ग्रामीण कवितेतून प्रगटणारे शेतकरी जीवन 169
—प्रा. डॉ. राम चौधरी
गांधीवाद आणि मराठी साहित्य 175
—डॉ. सरयू तायवाडे
जैत-रे-जैत 178
—हर्षल गेडाम

उर्दू

भारतीय साहित्य की विशेषताएँ और ऊर्दु अदब 184
—डॉ. सरोशा नसरीन क़ाझी
हिंदुस्तानी कौमी शायर : जोश मलीह आबादी 189
—डॉ. रेशमा परवीन
उर्दू ज़बान में मोहम्मद असदुल्लाह की इन्शाईया निगारी 194
—डॉ. अज़हर अबरार
हिन्दुस्तानी अदब की खुसुसियात 198
—डॉ. समीर कबीर
ऊर्दू का एक अज़ीम अवामी शायर : नज़ीर अकबर आबादी 203
—डॉ. नुसरत मीनू
भारतीयता और राष्ट्रीयता 207
—सानमितरा डी. नवघडे
हिन्दुस्तानी अदब और जिंदगी की क़दरें 211
—डॉ. तरन्नुम नियाज़ शेख
उर्दूनज़्म व नस्र के चंद अहम शायर व अदीब 216
—मोहम्मद असरार

COMMERCE & SC... WADI NAGPUR 440 02.. ARTS

मराठी साहित्यात वि. वा. शिरवाडकराचे साहित्य : एक दृष्टिक्षेप

डॉ. लता खापरे (जाने)

मराठी साहित्यातील श्रेष्ठ व जेष्ठ साहित्यिक श्री. वि. वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज) हे सन 1987 चा ज्ञानपिठ पुरस्कार मिळविणारे दूसरे साहित्यक होते. त्यांच्या इतकी अष्टपैलु कल्पकता मराठीमध्ये फारच थोडया लेखकांच्या वाटयाला आली. मराठी साहित्यामध्ये शिरवाडकरांनी मोलाची भर घातली आहे. त्याच्या साहित्यातून व्यक्त झालेली कोमल प्रेमभावना, क्रांतीचा उद्दाम आवेश, स्वातंत्र्याची अदम्य आकांक्षा, समाज परिवर्तनाची इर्षा व अन्यायाविरुद्धची ची गेली काही दषके रसिक प्रेक्षकाचे भावजीवन समृद्ध करीत आहे.

सुमारे 1937 पासून 1960 पर्यंतचा कालखंड रविकिरण मंडळ नवकथा, नवकविता तसेच 190पासूनचा वड्मयीन कालखंड व्यपणारा काळ आहे. कालखंडामध्ये अनेक साहित्य प्रवाह उदयास आले आणि ओसरले. परंतू शिरवाडकरांचे साहित्य हे त्याच्याती निखळ काव्यात्मकता, भावना, विचाराची उत्कटता यामुळे ते साहित्य व्यक्तिमत्वाबरोबरच उत्तरोत्तर प्रगल्भ होत गेले. शिरवाडकरांच्या चिंतन शिलतेमुळे त्याच्या नाटकामध्येही काव्याप्रमाणेच असाधारण प्रतिभेची उत्त्म झेम रसिकांना जाणविल्या शिवाय राहत नाही. जीवनाच्या विविध क्षेत्रतील व विविध पातळीवरील अनुभव हे कथा, कादंबरी, नाटके, काव्य व ललितलेख इत्यादि साहित्य प्रकारातून होत आहे.

1) आधुनिक कवितेचे कुलगुरू : जीवनाच प्रत्येक क्षेत्रात मानल्या गेलेल्या मुल्यांची पायमल्ली होत्तांना आपण पाहत असतो. अशावेळी कुसुमाग्रजींनी साहित्य निर्मीतीत कलेला आणणारा सवंग पणाचा स्पर्शही होऊ दिला नाही. त्याचे साहित्य हे अभेद आहे. कुसुमाग्रजांच्या कविता ज्या काळात जन्माला आल्या त्या काळात देशभर स्वातंत्र्याचे रणशिंग फुंकले होते. केशवसुताच्या 'तुतारी' बरोबरच 'क्रांतीचा

जयजयकार' आणि देश स्वातंत्र्यांचे गीत गात होता.

"कोटयावधी जगतात जिवाणू, जगती अन् मरती/जशी ती गवताची पाती।
नाविक आम्ही परंतू फिरतो सात नभाखाली/निर्मिती नव क्षितिजे पुढती।।"

विसाव्या शतकामध्ये सुरू झालेली कुसुमाग्र जांची यात्रा आत शंभरीच्या उंबरठया वर आले तरी त्याच जोमाने चालू होते त्यांच्या प्रतिभेतून नवी कवितातर फूलतेच आहे. बोरकरांच्या भाषेत सांगायचचे झाल्यास फुलणाऱ्या वेलीस वय नसते. म्हणतात त्या प्रमाणे क्षितिज ज्याचे संपले नाही त्याला कसलेच भय नाही. "लोहदंड तव पायामधले खळखळा तुटणार आई खळखळा तुटणा" अशी ग्वाही देत असंख्य अंतकरणे निखाऱ्यासारखी फुलवुन गेली. माणसाला माणूसकी पासून दूर ठेवणारी असंख्या कुंपणे, जोखळात टाकणाऱ्या असंख्य बेडया आणि ते निर्माण करणारे सत्तापिपासू वृत्ती अशी अनेक पैलूंचे दर्शन कुसुमाग्रजांच्या साहित्यातून घडते. 'स्वर' नावाची कविता छोटीशी पण ठिणगी उडावी अशी ....

"सर्वात मधूर स्वर/ना मैफिलीतल्या गाण्याचा/ना पहाडातून झरणाऱ्या पाण्याचा/ना सागराचा न कुजनाचा/ना आमंत्र्क ओढानीच हसण्याचा।।/सर्वात मधूर स्वर। कोठेतरी/कुणाच्या तरी मनगटावरील शृंखला /खळखळा तुटण्याचा।।"

मानवनिर्मित दुःखाचा जन्मच इथे होतो. या गुलामीच्या साखळया माणसाला मुक्त आनंदी प्रदेशाचा रहिवासी होऊ देत नाही. या बेडया तोडण्यासाठी कुसुमाग्रज कधी सरळ कधी वक्रोक्तिने तर कधी उपरोधाने या वृत्तीवर घाला घालते आहे.

2) कवितेचे नंदनवन : 1933 मध्ये 'जीवनलहरी' हा कुसुमाग्रजांचा पहिला काव्य संग्रह प्रसिद्ध झाला. 'मुक्तायन' कालिदासाच्या मंघदूताचे रूपांतर, जाईचा कुंज श्रावण ही बालगीत संग्रह, नाटके, मुक्तचिंतनपर गद्य, नाटिका, एकांकिका ही काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाली. 'समिधा' गदय काव्य संग्रह ही खुप गाजला आहे. सामान्य माणसातील असामान्यत्व शोधण्याची प्रतिभा त्याच्यात होती. कुसुमाग्रजांच्या कविता या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक समानता यावर भर देणारी मानवी मूल्य निर्माण करणारी अशी आहे.

"अखेर माझे जीवन माझे कळले/तिमिरही माझा दिवा ही माझा माझे जळणे
परंतू त्या ज्वलनात उमलते नविन कळणे।।" (शब्दांचे शस्त्र)

3) कादंबरीकार शिरवाडकर : 'दुरचे दिवे', 'दुसरा पेशवा', 'वैजयंती', 'राजमुकुट', काव्यासोबतच प्रसिद्ध नाटकांची मेजवाणीच त्यांच्या साहित्यानी निर्माण केली आहे. नाटककरा आणि कवी बरोबरच मराठी साहित्यावर छाप पाडणारे कादंबरीकार ही आहे. 'वैष्णव', 'जान्हवी', 'कल्पनेच्या तीरावर' या तीन कादंबऱ्या शिरवाडकरांनी लिहिलेल्या आहेत.

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLL... WA... NAGPUR 440 023.

आदर्शाच्या ज्योतीवर झेप घेऊ पाहणारी पतंगासारखी देशाभिमानी ज्वालाग्राही उत्स्फुर्त वृत्ती, सामान्य माणसाच्या भावनात्मक औदात्याला स्पर्श करणारी व्याकूळता आणि विराट तत्वासाठी समिधा बनून आत्माहूती देण्याची तत्वरता 'वैष्णव' 1946 या कादंबरीतून दिसते. 1942 आंदोलन हे 'वैष्णव' या कादंबरीची पार्श्वभूमीच होती. मध्ययुगीन संतांच्या व्यक्तीमत्वातील भक्ती आणि तशाच परंपरेतील गांधीजी बद्दलची श्रद्धा ही 1942 च्या 'जान्हवी' मध्ये व्यक्त होते. आपल्या कल्पनाशक्तीच्या जोरावर कवीच्या रोमॅंटिक वृत्तीला अनुकूल असे वातावरनण व्यक्तीचित्रे याची निवड केली. 'कल्पनेच्या तीरावर' 1956 त्याच्या तिसऱ्या कादंबरीतून कल्पनाशक्तीच्या क्रिडेला अनुकूल असा विषय निवडला गेला होता. परंतू कुसुमाग्रज हे कवी म्हणून कादंबरीकार शिरवाडकरांवर वरचढच राहिले होते. कुसुमाग्रजांच्या कवी आणि नाटककार म्हणून मिळालेल्या प्रसिध्दीला त्यांच्या कादंबऱ्यांना काहीसे उदासिन वाटत असले तरी त्या वाचकांच्या मनाला चटका लवण्याइतक्या प्रभावी व प्रत्ययकारी ठरल्या आहे.

समारोप :

वाड्मय विश्वाच्या मुकुटावर नेहमीसाठी चमकत राहणारा कोहीनूर म्हणजे कुसुमाग्रज, कविता, नाटक, कादंबरी, कथा इत्यादि वैविध्यपूर्ण असणारे त्यांचे साहित्य, नवे विचार, नवी मूल्ये, नवनवी भावना, कल्पना यांचा त्यांनी सातत्याने शोध घेणारे होते. साहित्यामध्ये नित्यनवे दिप शोधणारा असा 'साहित्यीक कोलंबस' म्हणूनही त्यांची ख्याती होती.

संदर्भ

1) अक्षयकुमार काळे : "कविता कुसुमाग्रजांची," साहीत्य प्रसार केंद्र, नागपूर
2) वा.भा.पाठक : "आधुनिक मराठी काव्याचे अंतप्रवाह," धोलक प्रकाशन, नागपूर
3) अक्षयकुमार काळे : "अर्वाचिन मराठी काव्यदर्शन," बनहट्टी प्रकाशन नागपूर'
4) अक्षयकुमार काळे : "गौरवग्रंथ-अर्वाचीन मराठी काव्यमिमांसा," स. राजेंद्र नाईकवाडे व इतर, पद्मगंधा प्रकाशन नागपूर'
डॉ. लिंले शरणकुमार : साढोत्तरी वाड्मयातील प्रवाह, अनुवादीत साहित्य
5) सावरकर सुदाम : अक्षर वैदर्भी, मासिक अंक 12 मार्च 2018
6) बोरकर, वैदय - 'रसयात्र' कॉस्टरस प्रकाशन
7) फाटक गो.गो. रंगभूमीचे सर्वोच्च ऐश्वर्य 'गावकरी' 14 एप्रिल 1974
8) 'लोकराज्य' कुसुमाग्रज गौरव ग्रंथ 1 ऑगस्ट 1989
9) आजचे मराठी नाटक एक चर्चा नाटयभूमी, फेब्रुवारी 70
10) काव्य गायन ते काव्यवाचन - 'ललित; आक्टोबर-नोव्हेंबर 1965

HIWARKAR ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE WADI, NAGPUR 440 023.

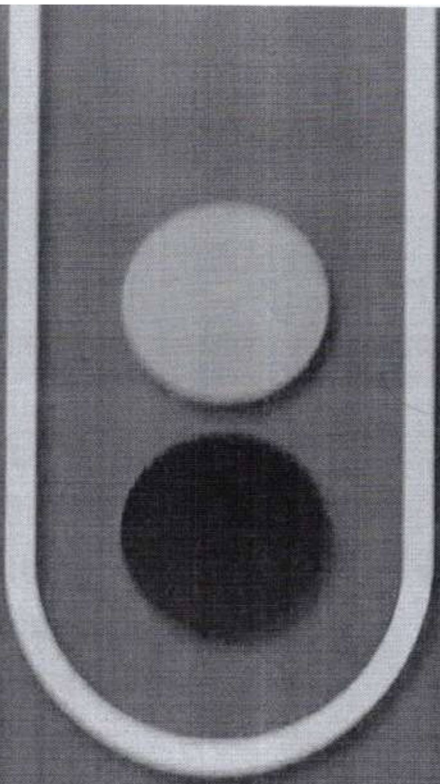

संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी

आकलन आणि चिकित्सा

संपादक

डॉ. कल्पना एस. बोरकर

अनुक्रमणिका

- संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी । डॉ. राजन गवस १
- संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी । डॉ. अक्षयकुमार काळे ५
- बिजभाषण । प्रा. वसंत आबाजी डहाके १३
- संतांची सामाजिक बंडखोरी । डॉ. अलका गायकवाड २२
- संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी । डॉ. राजेंद्र नाईकवाडे २७
- स्त्री संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी । डॉ. पद्मरेखा धनकर ३८
- महाराजांच्या सामाजिक बंडखोरीतील द्रष्टेपण । डॉ. सुधा लक्ष्मणराव पेशकर ४४
- संत चोखामेळा : सामाजिक विषमतेविरुद्ध भक्तियुक्त बंडाचे प्रतीक । हेमराज डी. निखाडे / राहुल राऊत ५२
- संत बसवेश्वरांच्या साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी । डॉ. जनार्दन काटकर ६१
- कबिरांची परखड बाणी । डॉ. देवमन द. कामडी ६६
- ''गोरगरिबात देव शोधणारा आधुनिक संत गाडगेबाबा'' । प्रा. सूरज गोंडाणे ७४
- संत साहित्य आणि सामाजिक परिवर्तन । डॉ. भूषण रामटेके ८२
- संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी । डॉ. राखी जाधव ८६
- संत एकनाथांच्या भारूडातील सामाजिक बंडखोरी । डॉ. महेश बापुरावजी जोगी ९३
- संत तुकडोजी महाराजांच्या साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी । प्रा. बलदेव थावरा राठोड ९९
- संत तुकारामांचे समाज प्रबोधन । प्रा. डॉ. सौ. शुभांगी परांजपे (डोरले) १०४
- विदर्भातील संतांची सामाजिक दृष्टी । प्रा. डॉ. दत्तात्रय बाजीराव वाटमोडे १०९
- समर्थ रामदासांची स्त्रीविषयक भूमिका । प्रा. डॉ. सौ. अलका बडगे ११५
- आध्यात्मिक बुवाबाजी आणि संत तुकारामांचे विचारधन । प्रा. नरेश दे. आंबिलकर १२३

- सामाजिक बंडखोरी आणि संताचे साहित्य । डॉ. संगीता अरुण खुरद १३०
- महानुभाव साहित्यातील सामाजिक : आकलन आणि चिकित्सा । डॉ. विजया जी. राऊत १३९
- ''मराठी साहित्यातील संतांची सामाजिक बंडखोरी'' । डॉ. मनीष कान्हा चव्हाण १४४
- संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोर : संत गाडगेबाबा । रतन व. लांडगे १५०
- संत वाटिकेतील सामाजिक बंडखोरी । डॉ. सुधाकर एम. बोरकर १५२
- मराठी संतांची सामाजिक बंडखोरी । प्रा. रवींद्र महादेव ठाकरे १५७
- संत चोखामेळा, सोयराबाई आणि कर्ममेळा यांच्या साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी । अमित वासुदेव गजभिये १६४
- मीराबाई : संयत क्रांतीचे स्वरूप । प्रा. डॉ. अंजली मुकुंद पांडे-जोशी १७१
- ''समाजक्रांतिकारक तुकाराम'' । डॉ. माधव सोनेकर १७६
- संत आणि सामाजिक बंडखोरी । प्रा. डॉ. भूषण रा. बंड १८२
- संत जनाबाईंच्या अभंगातील स्त्रीमनाचा आर्तनाद । डॉ. प्रज्ञा निनावे १८७
- महानुभाव पंथाची सामाजिक बंडखोरी । डॉ. प्रीती किशोर उमाठे १९२
- संत तुकाराम व बसवेश्वरांच्या साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी । डॉ. रेखा एम. शेरकर १९७
- 'संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी' । डॉ. निता उ. मेश्राम २०२
- तुकारामांच्या अभंगातील सामाजिक बंडखोरी । डॉ. कल्पना एस. बोरकर २०७
- संत आणि सामाजिक बंडखोरी । डॉ. सौ. सुप्रिया पेंढारी २१७
- संताची सामाजिक बंडखोरी । प्रा. डॉ. राजेश रमेश दिपटे २२३
- संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी । प्रा. कोकिळा गोल्हर २२७
- तुकोबांचे अभंग : सामाजिक मूल्यांचे अधिष्ठान । प्रा. विनोद एल. हटवार २३७
- ''करीता भेद असा का सकळा'' । प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर सुदामजी गहुकर २४३
- संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी : संत तुकाराम । प्रा. नवाजी घरत २५०
- संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी आणि राष्ट्रसंत । डॉ. लता खापरे २५४

संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी आणि राष्ट्रसंत

डॉ. लता खापरे

सारांश

महाराष्ट्रामध्ये संत श्रेष्ठांनी जी परंपरा निर्माण करुन सांस्कृतिक पुनरुत्थान घडविले होते. भक्तामध्ये अग्रणी असणाऱ्या पुंडलिकापासून वारकरी संप्रदायाचा उगम झाला. ज्ञानेश्वर, नामदेव, भानुदास, एकनाथ, तुकाराम, रामदास, निळोबा, चोखोबा, तुकडोजी, गाडगेबाबा या समकालीन संतांनी जी साहित्य निर्मिती केली. ह्या संप्रदायाचे आद्यपीठ पंढरपूर आहे. वारकरी संप्रदाय रोजच्या जीवनातील सकामतेचा, कर्मठपणाचा निषेध करतात. समाजामध्ये वाढलेला कर्मठपणा व नीतीमूल्यांचे अंध:पतन झालेले असल्यामुळे या परिस्थितीत महाराष्ट्रात सांस्कृतिक दृष्टया मोलाचे कार्य संत समागमाने केले होते. व्रतवैकल्ये, कर्मठपणा, संन्यास इत्यादी गोष्टीचा त्याग त्या पंथाने शिकविला. 'येथे कुल जाती वर्ण' अप्रमाण मानून स्त्रीशुद्रादीच्या धर्म भावनेला अध्यात्म विचाराची जोड देवून उच्चतर सामाजिक जीवनाची आकांशा त्याच्या मनात निर्माण करून ज्ञानाची दारे उघडली. सर्वसामान्यपर्यंत हे ज्ञान पोहचविण्यासाठी जाणीवपूर्वक मराठीतून ग्रंथरचना केली. सामाजिक नीतीची शिकवण दिली.

'पाखंडाचे खंडण' करणे हाच धर्म ही डोळस दृष्टी संतांनी समाजाला दिली. ही संतांनी त्या त्या काळात केलेली बंडखोरीच होती. हे सर्व संत प्रवाहाच्या विरोधात उभे राहिले होते.

प्रस्तावना

समाजाच्या उद्धारासाठी संतांनी मोलाचे कार्य केले. समाजाला विचाराचे संस्कार दिले. धार्मिक विचाराद्वारे मानवी जीवनाच्या व सामाजिक जीवनाच्या सर्व

पैलुचा विचार केला. समाजाला विचाराचे संस्कार दिले. विश्वाला सुख समृद्धीचे दान सर्वकाळ मुक्तहस्ताने देत आहे. बदलत्या काळानुसार संतवाङ्मय गंगेला ठिकठिकाणी वेगळे सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. हे सर्व त्या काळातील संतांना समाजाविरोधात, रीतीरिवाजांच्या विपरीत प्रवाहाच्या दिशेने जाऊनच करावे लागले. ज्ञानेश्वरीच्या रुपाने साक्षात्कारवादी काव्यांचे उत्तुंग शिखर तेथेच पहायला मिळते. नामदेव तुकाराम चोखामेळा, रामदास, एकनाथ या संतांचे अभंग म्हणजे उत्स्फुर्त विचारलहरी आणि अंतरंगातुन उमटलेले भावतरंग ! अशी संतांची बंडखोर भूमिका समाजोद्धारातुन दिसून येते.

विस्कटलेल्या समाजमनाचे भेगाळलेले स्वरुप हे संतांनी ज्या भूमिकेतून मांडले. ती त्यांची सामाजिक बंडखोरीच आहे. अहंकाराच्या मुळाशी असणारा अन्याय आणि अनीतीला समाजातून नष्ट करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला आहे. हा विद्रोह व्यवस्थेविरुद्धचे बंडच होते. ती क्रांती नव्हती तर क्रांतीपूर्व अवस्था होती. ही बंडखोरी या व्यवस्थेतील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक, समिश्र अशा विविध स्वरुपातून निर्माण झाली. माणसाला माणूसपण प्रदान करणारी माणूस म्हणून बघण्याची दृष्टी देणारी संत ही एक संजीवनीच आहे. आपले विचार बहुजन समाजाला कळावेत. हया आत्यंतिक कळवळीने संतांनी त्या त्या काळातील सर्वसामान्यांच्या भाषेचा आधार घेतला होता. तत्वज्ञान किंवा अध्यात्मविद्येचे ज्ञान देणे हे काही विशिष्ट समाजाची उच्च वर्णियांची, बुद्धजीवी लोकांची मिरासदारी होऊन बसली होती. संस्कृतच्या दालनात हे ज्ञान बंद करुन ठेवले होते. सर्वसामान्यांना ते ज्ञानाचे दालन उघडणे शक्य नव्हते हीच जनसामान्यांची कुचंबना, तगमग ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकारामादी संतांनी भोगलीही होती. आणि त्यावर उपाययोजना करण्यात त्यांनी पुढाकार घेतला. ही धार्मिक आणि सामाजिक रचना बंधातील बंडखोरी असू शकते.

महत्वाचे शब्द : १) बंडखोरी २) विश्वात्मकता ३) समाजोन्नती ४) निरहंकारता

निबंधात्मक विशेषण

१) संत साहित्याची परंपरा एक हजार वर्षाआधी उदयास आली. तो काळ कसा? ह्याचे उत्तर शोधले तर समाजामध्ये धर्माला ग्लानी आली होती. त्यामुळे समाजात धर्माचे स्वरुप संकुचित बनले होते. जपजाप्य, यज्ञयाग, व्रतवैकल्ये यामध्ये धर्मभावना गुरफटल्या गेली होती. कर्मकांडाचे अवास्तव स्तोत्र माजले. जातीव्यवस्थेमुळे सर्वसामान्यांचा विकासाचा मार्ग खुंटला होता. मानसिक गुलामगिरीमुळे सामान्य जनता ग्रासली होती. अशांतिक झाली होती. तेव्हा आध्यात्मिक, सामाजिक, बौद्धिक गुलामगिरी टिकविण्याचा प्रयत्न बुद्धजीवी वर्ग करीत होता. समाजात सर्वप्रकारे

WADI, NAGPUR

अंध:कार होता. अशा विस्कटलेल्या परिस्थितीत संत ज्ञानेश्वरानी अनमोल असा ज्ञानेश्वरी टीकाग्रंथ समाजाला दिला.

"माझा मऱ्हाटाचि बोलू कौतुके
परि अमृतातेही पैजा जिंके ।
अशी अक्षरे रसिके । मेळविना ।" (ज्ञानेश्वरी)

२) समाजपरिस्थिती : सातशे वर्ष पूर्वकाळात ज्ञानेश्वराचे कर्तुत्व उदयास आले. त्या काळची राजकीय सामाजिक स्थिती पाहता हे लक्षात येते की धर्माचे स्वरुप संकुचित बनले होते. कर्मठपणाचे स्तोम सर्व समाजात माजले होते. अनाचार सर्वत्र पसरला होता. जन्मसिद्ध जातीव्यवस्था आणि कर्मकांडामुळे व्यक्तिमत्वाच्या विकासाचा मार्ग खुंटला होता. माणूस म्हणून माणसाला ओळखण्याची स्थिती नव्हती. क्षत्रिय व ब्राह्मण कर्तव्यपरायमुख झाले होते. सामाजिक, बौद्धिक आध्यात्मिक गुलामगिरी टिकवून सामान्य जनतेची पिळवणुक होत होती. समाजामध्ये विविध पंथ संप्रदाय निर्माण झाल्यामुळे मंदिरे व आश्रम निर्माण झाली होती. बहुजन समाज धार्मिक अंध:श्रद्धेमुळे पशुतुल्य होऊन सैरभैर झाला होता.

अशाप्रकारे अंध:काराच्या वादळी तुफानात भरकटलेल्या समाजात योग्य प्रकारे मार्गदर्शन करण्यासाठी सर्व संतांनी आपल्या ज्ञानाचा, अभंगाचा, साहित्याचा दीपस्तंभ उभा केला. संतांनी भयातून समाजाच्या पाठीवरुन अती वात्सल्याने, आईच्या प्रेमळमायेने हात फिरविला. ज्ञान मिळविण्याचा आत्मविश्वास त्याच्यामध्ये निर्माण केला. निस्तेज अशा समाजाला नवचेतना देण्याचे कार्य संतमंडळीनी केले आहे. निवृत्तीनाथ, ज्ञानेश्वर, सोपानदेव, मुक्ताई या चारही भावंडाना ब्राम्हणानी वाळीत टाकले. बहिष्कृताचे जगणे त्यांना सोसावे लागले. 'ही पाहा संन्याशाची मुले' असा उपहास सहन करावा लागला. "समाजाचा तिरस्कार सहन करीत करीत जीवन जगू लागले. कधी अतिशय संतप्त होऊन ज्ञानेश्वरांनी ताटी लावून घेतली. तेव्हा मुक्ताबाईने त्यांना क्रोध जिंकण्यास शिकविले.

"संत जेणे व्हावे । जग बोलणे सोसावे ।
विश्व जाहलिया वही । संत मुखे व्हावे पाणी ।"

जगाने कितीही दु:ख दिले तरी आपण आपल्याकडून जगाचे भलेच करावे. 'तुम्ही तरोनी विश्व तारा' ह्यानुसार ज्ञानेश्वर समाजाकडून अवहेलना सोसूनही ज्ञानेश्वरीच्या रुपाने अमृतकुंभच समाजाच्या हाती सोपविला. जातीव्यवस्थेच्या पढिक पांडित्याची बौद्धिक मिरासदारी, वर्णव्यवस्था, आत्मव्यवस्था याच्या चौकटीत साधी माणुसकीच हरवली होती. म्हणूनच ज्ञानेश्वरांच्या आईवडिलांना घ्यावे लागलेले प्रायश्चित, शुद्धीपत्र मिळविण्यासाठी झालेला मनस्ताप, व्रतबंधनासाठी मिळालेला

COMMERCE & SCIENCE WADI

नकार हे सर्व ज्ञानेश्वरांच्या वैयक्तिक जीवनाला बसलेले समाजाचे भयंकर चटके. पण ज्ञानेश्वर दोलायमान झाले नाही. क्रोधाला त्यानी थारा दिला नाही.''

ज्ञानेश्वर आणि त्यांच्या भावंडांना अवघ्या लहान वयातच मातापित्याचा वियोग सहन करावा लागला. प्रतिकुल परिस्थितीचे आघात सहन करता करता मानवी स्वभावाच्या निरनिराळ्या वैशिष्ट्याचे दर्शन झाले. गुरुकडून परमार्थ दृष्टीचा लाभही झाला. ज्ञानेश्वर, नामदेव, चोखामेळा, तुकाराम, एकनाथ या सर्व संतांच्या व्यक्तीगुणांचे अधिष्ठान हे प्रेम व भक्ती हे आहे. संतांना त्यांच्या जीवनात सोसाव्या लागणाऱ्या चटक्यांचे क्रोधात कधी रुपांतर झालेले पहावयास मिळत नाही.

ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरीच्या रुपाने महाराष्ट्राला आद्यकाव्य दिले. मध्ययुगीन महाराष्ट्रात भागवत धर्माचा ध्वज उभारला. अखिल भारतीय सांस्कृतिक नैतिक आणि सामाजिक क्षेत्रात नव्या युगाचा प्रारंभ केला. आपले विचार बहुजन समाजाला कळावे या आत्यंतिक कडवड्यापायी या संतमंडळीनी देशी भाषेचा, सर्वसामान्यांच्या भाषेचा आश्रय घेतला होता.

अज्ञात्मविरोधी ब्राह्मणवर्गाची असणारी मिरासदारी त्यामुळे संस्कृतचा उदोउदो करुन ग्रंथभंडार संस्कृतच्या दालनात बंद होते. सामान्याची मती तिथपर्यंत कशी पोहचणार? ही कुचंबना तगमग संतांनी जाणली. नुसती जाणली नाही तर त्यांनी मार्गही शोधला. ब्रह्मविद्येचा सुकाळच जणू सामान्यांसाठी मराठी भाषानगरीत आणला आहे. ज्ञानेश्वरांनी जीर्ण समाजात नवचैतन्य निर्माण केले. ज्ञानेश्वरीतून भागवतधर्म, भक्तीधर्म सांगितला. समाजात प्रचंड आत्मविश्वास निर्माण केला. पसायदानातून जगातील दुरीत निरसून उच्चमूल्यांची पहाट फुटावी आणि सर्वांचे जीवन सफल व्हावे ही मागणी ते परमेश्वराजवळ मागतात. ''विषाचे कांदे वाटून त्याचा रस पिऊन अमर होऊ पाहणारे अज्ञात जीव पाहून त्यांना कळवळा आला आणि त्यांचे प्रापंचिक नाहीतर पारमार्थिक सुख दृष्टीसमोर ठेऊन ज्ञानेश्वरांनी त्याच्या जीवातळी आपला जीव आथंरला. आता जो समाजाच्या हाती परमार्थाचा अमोल ठेवा देईल तो काय अभ्युदयाची चिंता वाहणार नाही? 'राजयांची कांता'काय भीक मागेल? अर्थात नामदेवासारखा पाठीराखा लाभल्यामुळे 'इतरांचा लेखा? करावा न लागता 'मी तरलो' असे प्रत्येकाला म्हणता येईल यात तिळमात्र शंका नाही''

राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी :

आठशे वर्षापूर्वी ज्ञानेश्वरांनी समाजाला ज्ञानेश्वरीच्या रुपाने अमृतकलशच दिला. त्याच संतपरंपरेतील संत म्हणजे राष्ट्रसंत विसाव्या शतकामध्ये समाज जीवनाला आवश्यक अशा आचारमूल्यांची शिकवण त्यांनी दिली. ग्रामगीतेतून भूमिवर भुवैकुंठ निर्माण करण्याचे स्वप्न त्यानी समाजाला दाखवले. राष्ट्रसंत हे आधुनिक विचारांचे,

WADI, NAGPUR

विज्ञानयुगाचे सर्वश्रेष्ठ प्रतिनिधी होते. समाजशिक्षण, जीवनशिक्षण, संशोधन असा सर्वसमावेशक सामाजिक बंडखोर विचार त्यांनी समाजाला दिला.

"मंदिरी बसून नाक दाबावे । त्यापेक्षा मार्गीचे काटे उचलावे ।
दु:खितास पाणी पाजावे । हे श्रेष्ठ तीर्थाहुनी पूजन ।"

राष्ट्रसंतांनी व्यक्तीगत सुखापेक्षा सामूहिक सुख किती श्रेष्ठ, आणि सामाजिक धर्मकार्य हे तिर्थक्षेत्रापेक्षाही श्रेष्ठ पूजन आहे हा विचार त्यांनी समाजात रोवला. राष्ट्रसंतांनी आपली लेखणी आणि वाणी एकवटून सामाजिक जागृतीचा प्रयत्न करीत राहिले. अज्ञान, लोकभ्रम या भ्रामक कल्पनांनी ग्रासलेल्या खेड्यातील जीवनाला जी अवकळा आली होती. ती नाहीसी केली. खेड्यातील जीवनात चैतन्य निर्माण केले. त्याच्या अंत:करणावर दाटलेली मरगळे दूर करुन नितळ पाणी दिसावे व ते प्रत्येकाच्या उपयोगी पडावे यासाठी राष्ट्रसंताचे मन सतत तळमळत राहिले.

'जगाचा भेद लया जावो । शांती अखंडीत राहो ।
खळ निंदक हे निर्मळ होऊनि । द्वेष पणाचा लेख न राहुनि ।
सकल प्रेम गुण गावो ।'

राष्ट्रसंताचा धर्म मानवतावादी आहे. मानवतेबरोबर विश्वव्यापक असेही आहे. भक्तीचे अवडंबर तुकडोजींना मान्य नाही. ज्ञानापेक्षा विचार आणि विचारापेक्षा आचाराला श्रेष्ठत्व देतात. म्हणून त्यांनी पाखंडाचे खंडणमंडण करुन त्यावर टिका केली आहे.

"काहेको हरदम बाचत पोथी । क्या सीखा मा ही ।
काम क्रोधने फसा दिवाने । तन मन सारी खोई ।
चंचल मनको निसदिन भटके । स्थीर जरा कीन्हा नाही ।
कमकांड मे उगर गुजारी । पत्थर हो बैठा ताही ।"

राष्ट्रसंतांनी मांडलेले विचार अत्यंत परखड असून समाजाला दिशा दाखवणारे आहे. ज्या रुढी परंपरा समाजाला घातक आहे. त्याचा विरोध करुन बदलत्या अवस्थेनुसार रुढी परंपरा निर्माण व्हाव्या ही काळाची गरज आहे. व्यसनधीनातेतून प्रत्येकाने मुक्त व्हावे हे त्यांच्या अनेक भजनातून व्यसनाधिनतेमुळे उद्‌भवणारे वाईट परिणामाचे वर्णन त्यांच्या अनेक अभंगात आले आहे.

"शराब गांजा पिकर किसने, जीवन सफल बनाया ।
खाक किया तनको धनको, आखिर दुर्गति पाया रे ।
जुआ सट्टा, चाय और चुट्टा सब है बडा भाई ।
इसके मारे कोई न सुखिया, लाखो देत गवाई रे ।"

याही पुढे राष्ट्रसंत म्हणतात.

COMMERCE & SCIENCE COLL... ARTS, WADI, NAGPUR 440 023.

प्राप्त झाला आहे. अशा परिस्थितीमुळे देशाचे काय होईल असा गहन प्रश्न राष्ट्रसंत मांडतात.

राजकीय विचारातील बंडखोरी : राष्ट्रसंतांचे राजकीय विचार प्रक्षोभक स्वरूपाचे आहे. राष्ट्रीय भावनेने जागृत होऊन खाजरीच्या तालावर इंग्रजाविरोधात लोकांची मने पेटविली.

"काहे को धुम मचाते हो / दुखवाकर भारत सारे
अरे आते हैं नाथ हमारे /"

अशाप्रकारे इंग्रजी शासनाला सुरुंगच लावला होता. इंग्रज शासनविरोधात क्रांतीचा वनवा पेटवायला राष्ट्रसंतांनी भजनाच्या द्वारे सुरवात केली. अशा राष्ट्रीय बंडखोरीमुळे इंग्रजांनी त्यांना जेलमध्ये टाकले होते. चिमुर आष्टी बेनोडा, यावलीची क्रांती ही राष्ट्रसंताच्या जनजागृतीचे प्रतीक होते .

"गर्जु द्या-वीर गर्जना / चमकू द्या रक्त विरांचे
उघडू द्या कण शुरांचे / फोडु द्या-भंड क्रुरांचे /
रणी द्या प्राण खोऊनी / हात का जोडता /"

राष्ट्रसंतांना पारतंत्र्याची जशी चिड होती तशीच स्वातंत्र्याची आशाही अंत:करणात होती. भारत गुलाम असतांना त्याला दास्यत्वातून मुक्त करणे प्रत्येक भारतीयांचे कर्तव्य आहे आणि तोच राष्ट्रधर्मसुद्धा आहे असे आवाहन ते करतात.

"जागो भारत-वासी घरमे / आ गयी अंगार
चारो कोने शिलगे क्या / बैठे हो थंडगार
तोंडो पंथनको नाना / सब संघ बनाओ अपना /"

राष्ट्रसंतांनी आपल्या प्रत्येक विचारामधून एकतेचा संघटनेचा संदेश दिला आहे. देशाच्या स्वातंत्र्याच्या दृष्टीने पक्ष, पथ, धर्म, संप्रदाय इत्यादी भेदाला महत्व दिले नाही. जहाल क्रांतीतुन लोकांच्या भावना पेटवून व स्वातंत्र्यासाठी बलिदान देण्याची तयारी प्रत्येकाची असायला पाहिजे. म्हणुनच स्वातंत्र्याचा सूर्योदयही त्यांना ... ता लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी व्यक्तीमध्ये श्रेष्ठत्व असावे. परस्परामध्ये प्रेमभावने बरच देशासाठी, सत्यासाठी त्याग करण्याची वृत्तीही प्रत्येकात निर्माण व्हावी.

समारोप : महाराष्ट्रातील संतपरंपरेचा विचार केला तर असे दिसून येते की ह्या सर्व समाजात पसरलेल्या अनेक अनिष्ट रुढी, प्रथा परंपरा यामुळे त्या त्या काळाचा समाज अज्ञान अंधःकारात चाचपडत होता. अशा वेळी समाजाला धर्माची ओळख मानवतेची ओळख करुन देण्यासाठी ह्या संतमंडळींना सामाजिक, राजकीय बंडखोरी करावी लागली. त्यांनी केलेले जे बंड आहे ते व्यवस्थेविरुद्धचे आहे आणि ही जी व्यवस्था होती. ती सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक किंवा समिश्र अशी होती. ती बंडखोरी. समाज रोगमुक्त करण्यासाठीची ती प्रक्रिया होती. संतांनी लोकांच्या कल्याणाकरीता ही बंडखोरी पत्करली होती. तुकारामांनी धर्मव्यवस्थेविरुद्ध बंड पत्करले होते. चातुर्वर्ण्य व्यवस्था, अतिशुद्र, स्त्रिया असे वर्ग समाजमन निर्माण झाले होते. अतिशुद्र आणि स्त्री ह्या दोन वर्गांना संपूर्ण नागवले जात होते. ही अवनत अशी अवस्था होती. यासाठी धर्मपंडीतांनी 'चर्तुवर्ग चिंतामनी' सारख्या ग्रंथाची निर्मीती केली. यामध्ये असणाऱ्या सोवळ्या ओवळ्याच्या पद्धती ह्या तर भयानकतेचा कळसच आहे.

सर्वसामान्यांच्या सांस्कृतिक जीवनाशी संपर्कच ठेवला नाही. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये न्युनगंडाची भावना निर्माण झाली त्याचाच परिणाम म्हणून संतांना व्यवस्थेविरुद्ध बंडखोरी पत्करावी लागली.

■■

मराठी विभागप्रमुख,
शिलादेवी कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
वाडी, नागपूर

निष्कर्ष

१) आध्यात्मिकतेतुन निर्माण झालेली अवस्था संतसाहित्याकडे अध्यात्म, धर्मपर, काव्यात्मक, अशा तिनही दृष्टीने पाहू शकते.

२) भक्ती चळवळीची निर्मीती - चळवळीचे मुख्य सृजन मुक्ती हे मानले होते.

३) धर्माची दिक्षा देण्यासाठी आक्रमणे [illegible] राहिली होती. त्यातुनच नवा धर्म मानवता धर्म निर्माण करण्यात आला

COMMERCE & WADI, NAGPUR

५) जात, धर्म, पंथ संप्रदाय विरहित समाज निर्माण करण्यात आला.

६) राष्ट्रसंतांचे विचार आजच्या युगाला योग्य दिशा दाखवणारे, श्रमिक, कष्टकरी जनतेचे युग यामधून निर्माण होऊ शकेल असा स्वप्नाचे आहे.

७) राष्ट्रसंतांचे वाङ्मय समाजाचे झुंजार आशावादाचा, दुर्दम्य जिकरीचा व सहृदय मानुषकीचा ओघ समान आढून करण्याची चाड यांनी दाखले.

संदर्भ ग्रंथ

१) श्री. गोयन्दका ज्ञानेश्वरी पारायणप्रत, गीताप्रेस गोरखपूर पृ. ८६

२) ज्ञानेश्वरी शैक्षणिक मूल्य - डॉ. प्रतिभा सुधिर पेढ़के, डॉ. गौरीशंकर पाराशर, न्यु. मिश्र किताबघर, दिल्ली, प्रथमावृत्ती २०१० पृ. १२, १३

३) तत्रैव - पृ. १९

४) ग्रामगीता अ. १८ ओ २१

५) अनुभव पृ. क्र. ३९

६) ग्रामसंजीवनी पृ. क्र. २५

७) ज्ञानदीप पृ. ५

८) जीवनजागृती पृ. क्र. ३०

९) राष्ट्रीय भजनावली पृ.

१०) अनुभवसागर पृ. १४०

११) तत्रैव पृ. २३४

१२) लोकशाहीचे पोवाडे पृ. क्र. ६

HIWARKAR ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE
WADI, NAGPUR 440 023.

संत साहित्यातील सामाजिक बंडखोरी : आकलन आणि चिकित्सा
संपादक : डॉ. कल्पना एस. बोरकर

प्रकाशक
सचिन जगदीश उपाध्याय
विजय प्रकाशन
हनुमान गल्ली, सीताबर्डी,
नागपूर ४४००१२
☎ (०७१२) २५३०५३९
E-mail : info@vijayprakashan.com
Website : www.vijayprakashan.com

© सुरक्षित

मुद्रणस्थळ
रवीन्द्र आर्टस्
नागपूर ४४००१२

मुखपृष्ठ
संतुक गोलेगावकर

प्रथम आवृत्ती
२ जानेवारी २०१९

किंमत ४५० ₹

ISBN 978-93-87042-52-0

HIWARKAR ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE
WADI, NAGPUR 440 023.